

Maria Regordosa i Oleguer Junyent: amistat i passió col·leccionista

CLARA BELTRÁN CATALÁN
Universitat de Barcelona

M. ÀNGELS LÓPEZ PIQUERAS
Investigadora independent

El col·leccionisme d'art a Catalunya va viure una època daurada a finals del segle XIX i durant la primera meitat del XX, coincidint amb el naixement dels museus i l'auge del mercat artístic, amb uns agents treballant a ple rendiment per satisfer la demanda d'obres d'art per part de particulars i institucions. Són cèlebres els noms de col·leccionistes com Joan Antoni Güell, Lluís Plandiura, Maties Muntadas, Manuel Rocamora, Josep Estruch, Francesc Cambó, Santiago Espona, Santiago Rusiñol, Charles Deering, etc., molts dels quals han estat protagonistes d'edicions anteriors de les «Jornades de mercat de l'art, col·leccionisme i museus» de Sitges, i ja disposen d'una considerable bibliografia. En aquest context, monopolitzat principalment per homes, va emergir també un nucli femení que començà a formar importants col·leccions. Noms com el de Madronita Andreu — filla del cèlebre farmacèutic Salvador Andreu —, Maria Barrientos, Amèlia Borrell i Vilanova,¹

1. La figura d'Amèlia Borrell és la d'una gran desconeguda. Casada amb Josep Maria de Caralt i Fradera, tenia, igual que Maria Regordosa, una gran afició per les joies, les pintes i els ventalls antics. La revista femenina *Feminal* va fer referència a la seva col·lecció: «La senyora de Caralt [...] reuneix un temperament d'artista, devotíssima, cercadora de tresors arraconats pel temps, per la indiferència o la ignorància. Ab una paciència admirable, sense plànyer pesquises, gestos ni constància [...] ha arribat a possehir unes precioses col·leccions de joies antigues, de vanos historichs, de pintes y d'es-malts. En la seva elegant casa de Passeig de Gràcia guarda ella els seus tresors per a servirsen obsequi dels amichs y *amateurs*, als qui ella y ses filles reben ab una gracia exquisida y una senzillesa qu'encanten». La revista publica diverses fotografies de la col·lecció. Vegeu: I. R., 1911: 12.

Maria Junyent,² Lola Anglada,³ Teresa Amatller,⁴ Carmen Tórtola Valencia,⁵ Francesca Bonnemaïson⁶ o, una mica més tard, Núria Pla⁷ van ser coneguts al seu moment en l'àmbit del col·leccionisme català, i la premsa històrica es feia ressò de l'interès de les peces que atresoraven. Fins i tot algunes dones, a més

2. Maria Junyent, neboda d'Oleguer Junyent — filla del seu germà, Sebastià Junyent —, va reunir una important col·lecció de nines i joies antigues que en l'actualitat es troben exposades al pis superior de l'antic taller d'Oleguer Junyent, el qual li va transmetre la passió per col·leccionar en regalar-li la primera nina de la seva futura col·lecció. Actualment, es pot visitar sota el guiatge de la seva hereva, Sabine Armengol, neta de Maria Junyent i col·leccionista, al seu torn, de nines *Barbie*. Un estudi biogràfic i de la col·lecció de Maria Junyent encara està pendent i ens proposem d'abordar-lo en el futur.

3. Lola Anglada també col·leccionava nines i la seva col·lecció va ser adquirida el 1961 per la Diputació de Barcelona. Es conserva al Museu Romàntic, Can Llopis, de Sitges. Per a més informació vegeu: Capellà, 2015: 13-38.

4. Teresa Amatller va ampliar la col·lecció d'art del seu pare, l'industrial xocolater Antoni Amatller, formada principalment per vidre antic. Va fundar, assessorada per Josep Gudiol Ricart, la Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic, destinada a conservar les col·leccions d'art i, sobretot, a la investigació de la història de l'art hispànic. Destaca, en aquest sentit, l'adquisició que va fer de l'Arxiu Mas, un fons de negatius de patrimoni històric-artístic espanyol, al qual es van incorporar les fotografies de Gudiol i les realitzades pel seu pare, Antoni Amatller, fotògraf amateur. El 1960, al seu torn, va donar una col·lecció de trenta ventalls a la Junta de Museus.

5. Tórtola Valencia va col·leccionar una gran diversitat d'objectes: teixits, pintures, ventalls, escultures precolombines, joies, etc. La seva important col·lecció de puntes va ser adquirida pel Col·legi de l'Art Major de la Seda i posteriorment dipositada al Museu d'Arenys de Mar el 1992. Es tracta d'un conjunt de més de dues-centes peces de puntes de diferents estils que la ballarina va col·leccionar però que també va utilitzar en les seves coreografies. La col·lecció de teixits, integrada per més de 1.500 exemplars procedents de mostraris i de fragments sobrants dels seus vestits de ball, es conserva al Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa des de 1971, i la col·lecció d'indumentària teatral, al Centre de Documentació i Museu de les Arts Escèniques de Barcelona. Pel que fa a la col·lecció d'escultura precolombina, va ser adquirida el 2009 per l'empresari Jordi Clos, president de la Fundació Clos. Per a més informació sobre la col·lecció de Tórtola Valencia vegeu: Ribas, 2018: 166-182 [separata]; Bargalló i Bargalló, 2010: 31-54; Casamartina, 2004: 94-113.

6. Va posseir una important col·lecció de puntes, brodats, teixits, mocadors, etc. Els seus descendents i hereus van donar la col·lecció al Museu d'Arenys de Mar el desembre de 2012. Van ser un total de 394 peces entre les quals hi havia indumentària civil i parament de la llar i litúrgic. Aquesta col·lecció l'està estudiant l'historiador de l'art especialista en puntes Joan Miquel Llodrà, a qui agraïm la informació proporcionada.

7. Núria Pla va ser una important col·leccionista de mobiliari a qui s'han dedicat diversos estudis. La seva col·lecció de mobiliari es pot visitar a la Fundació Ramon Pla Armengol, situada a l'Av. de la Mare de Déu de Montserrat, 114-132. Per a més informació vegeu: Alarcia, 2014: 13-24; Piera, 2018: 1-18.

FIGURA 1. Maria Regordosa retratada el dia del seu casament amb Ricardo Torres Reina. Col·lecció particular.

de col·leccionar, també es van inclinar pel comerç d'art, com Maria Esclasans⁸ i Cecília Farré —cunyada de l'antiquari Celestí Dupont—,⁹ abanderades de la seva època, que van aconseguir obrir-se camí amb gran èxit.

De manera general, les col·leccions que crearen aquestes dones solien estar formades principalment per ventalls, joies, nines, tèxtil (puntes, brodats, indumentària, etc.) i altres arts decoratives, encara que algunes també van col·leccionar pintura i escultura. No obstant això, i llevat d'escasses excepcions, la historiografia posterior amb prou feines s'ha ocupat d'elles i els seus noms han anat caient en l'oblit, igual que les seves col·leccions. Entre aquestes dones col·leccionistes n'hi va haver una que va destacar especialment i que és la protagonista d'aquest treball: Ma-

ria Regordosa (1888-1920) (figura 1). La seva col·lecció, integrada per joies, ventalls, tapissos, vestits regionals, pintes, puntes, mobiliari i instruments musicals, va ser una de les més importants, en la seva especialitat, de l'Espanya de principis del segle xx.

Fonts per a l'estudi de la biografia i col·lecció de Maria Regordosa

Com acabem d'assenyalar al començament del nostre article, el col·leccionisme femení és un camp pràcticament inexplorat i són molt pocs els investigadors que li han prestat atenció. Així, en relació amb Maria Regordosa, únicament hem localitzat dos treballs que hi fan referència. D'una banda, un article

8. La figura de Maria Esclasans ha estat estudiada per Alberto Velasco. Es tracta d'un dels pocs casos en què hi ha hagut relleu generacional, ja que el negoci va ser continuat pels seus descendents i va estar obert fins fa pocs anys. Vegeu: Velasco, 2017: 181-230.

9. Per a més informació sobre Cecília Farré, vegeu: Beltrán, 2014: 178-185.

breu escrit per la historiadora de l'art Maria Àngels López, coautora d'aquest treball, que constitueix la primera aportació historiogràfica sobre la col·leccionista.¹⁰ De l'altra, també aborda la seva figura la Dra. Yolanda Pérez en la seva tesi doctoral, dedicada a estudiar les vicissituds d'algunes col·leccions privades que van ser confiscades durant la Guerra Civil.¹¹ Hem de fer referència, al seu torn, als articles de difusió publicats en alguns blogs que aborden aspectes puntuals de la seva biografia, com l'article «Bous i toreros. Nova pín-dola de l'any Ramon Casas», publicat al blog *Criticart* de la historiadora de l'art Beli Artigas, o l'article dedicat a la rosa «Li Burés» (tia de Maria Regordosa), al blog *Històries de les roses*, signat per Jaume García Urpí.

Per tant, per afrontar l'estudi de la biografia i col·lecció de Maria Regordosa, i davant la falta de treballs científics publicats sobre la seva figura, hem recorregut a fonts primàries conservades en diferents arxius i biblioteques, integrades per catàlegs d'exposició, premsa històrica, correspondència i material gràfic i documental, a més de diversos testimonis orals.¹²

La font principal per al coneixement de la seva col·lecció és el catàleg editat amb motiu de la primera i única exposició monogràfica que se li ha dedicat, que es va fer el 1935 al Museu d'Arts Decoratives del Palau de Pedralbes (figura 2).¹³ Constitueix l'últim document publicat que recull la col·lecció i hi apareixen inventariades pràcticament totes les obres que la integraven: 167 joies (cat. 1-167); 25 pintes (cat. 168-192); 99 ventalls (cat. 193-291); 10 tapissos (cat. 292-301); 16 peces de mobiliari (cat. 312-317) i 11 vestits (cat. 1-11). Hi figuren classificades, en primer lloc, per tipologia de peces, a continuació per la cronologia de les obres —errònia en alguns casos— i, finalment, pel lloc de

10. López, 2008: s. p.

11. Pérez, 2015: 284-293. Els resultats d'aquesta tesi doctoral es publicaran en el llibre *Patrimoni confiscado. La incautación y el éxodo de colecciones de arte privadas en Barcelona durante la Guerra Civil (1936-1939)*, vegeu: Pérez, 2018. En aquest llibre també dedica algunes pàgines a la col·lecció Regordosa (pàg. 150-153). Agraïm a Yolanda Pérez aquesta informació.

12. En el moment de publicar aquest article, havíem generat ja algunes contribucions que complementen o amplien els coneixements sobre la col·leccionista. Vegeu: Beltrán i López, 2018a: 56-65; 2018b: 8-9. Altres treballs estan en premsa: Beltrán i López, «La colección de trajes regionales de Maria Regordosa de Torres Reina: análisis y periplo posterior». A: *La palabra vestida III*. Sòria: Diputación Provincial de Soria, en premsa. Beltrán i López, «La colección de Maria Regordosa de Torres Reina (1888-1920) en la Exposición Iberoamericana». A: *El legado de la Exposición Iberoamericana. Artífices, fundamentos, identidades y manifestaciones*, vol. i [títol orientatiu], en premsa.

13. *Catàleg de la col·lecció Maria Regordosa de Torres Reina exhibida per Amics dels Museus de Catalunya...*, 1935.

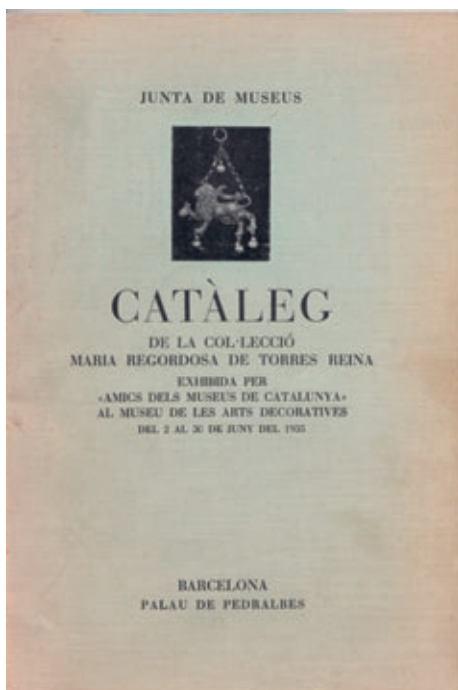

FIGURA 2. Portada del catàleg de l'exposició de la col·lecció de Maria Regordosa a Barcelona (1935).

procedència. A més, ens proporciona una breu descripció de cada objecte que, a vegades, n'inclou l'autoria o el taller.

Destaca, al seu torn, un catàleg publicat uns anys abans: el *Catálogo del Palacio de Bellas Artes. Sección de Arte Antiguo* de l'Exposició Iberoamericana de Sevilla (1929);¹⁴ esdeveniment on també s'exhibí la pràctica totalitat de la col·lecció a excepció de les pintes, algunes joies i alguns mobles que després sí que van figurar a l'esmentada mostra barcelonina de 1935.¹⁵ A més d'aquest catàleg general de la mostra sevillana, Ricardo Torres va afavorir la publicació d'un fullet individual de la Sala Regordosa que complementa els altres dos documents esmentats, ja que en alguns casos les descripcions són més completes.¹⁶ També són

fonts importants altres catàlegs de diverses exposicions monogràfiques dedicades a diferents objectes (ventalls, joies i vestits regionals), que van incloure algunes obres procedents de la col·lecció Regordosa, prestades per a l'ocasió, que després veurem amb més deteniment.¹⁷

14. *Catálogo del Palacio de Bellas Artes: sección de arte antiguo...*, 1930, pàg. 179-205.

15. Vegeu: Beltrán i López. «La colección de María Regordosa de Torres Reina (1888-1920) en la Exposición Iberoamericana». A: *El legado de la Exposición Iberoamericana: Artífices, fundamentos, identidades y manifestaciones*, vol. i. [títol orientatiu], en premsa.

16. *Exposición Ibero-Americana Sevilla-1929. Sala María Regordosa: catálogo. Expositor: D. Ricardo Torres Reina*, 1929. De fet, l'ordre de la numeració i la classificació dels objectes del catàleg general de la mostra sevillana estan presos del fullet de Ricardo Torres. El catàleg de l'exposició barcelonina està vinculat amb el de Sevilla, ja que inclou entre parèntesis la referència a l'obra homòloga exposada a la mostra iberoamericana.

17. *Exposición del traje regional: guía: Madrid-1925, Palacio de Bibliotecas y Museos*, 1925; Arriñano, 1925; Ezquerria, 1920a i 1920b; *Magatzems Forba: exposició de vestits regionals i d'època...*, 1933.

Com era habitual a l'època, la majoria de les publicacions esmentades no tenien il·lustracions, únicament incloïen algunes imatges puntuals d'obres destacades a tall d'exemple.¹⁸ En aquest sentit, han resultat fonamentals les diverses fotografies que hem localitzat, les quals retraten de manera individual diferents peces de la col·lecció o bé mostren les sales de les exposicions barcelonina o sevillana, ja que complementen els catàlegs i ens permeten reconstruir la col·lecció i contrastar la catalogació. Aquestes imatges es troben repartides en diferents arxius de Barcelona, principalment a l'Arxiu Mas,¹⁹ al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona²⁰ i a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona²¹.

A més dels catàlegs i les fotografies, la premsa històrica també és una font molt important que ens revela notícies interessants sobre la consideració que els seus contemporanis tenien de la col·leccionista, de les peces que atresorava i de les mostres que es van fer després de la seva mort. En aquest sentit, destaquen principalment dos articles ricament il·lustrats, publicats al *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*. El primer, titulat «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives», és anònim i va aparèixer amb motiu de la inauguració de l'esmentada exposició de Pedralbes, el 1935. L'autor hi proporciona una descripció de la col·lecció exposada a les sales i parla de la col·leccionista i de com va transcórrer la inauguració de la mostra.²² El segon, redactat per la historiadora i puntaire barcelonina Adelaida Ferré de Ruiz-Narváez i publicat el 1937, es titula «Els vestits regionals de la sala Regordosa» i fa referència de manera específica a la col·lecció d'indu-

18. En el cas del catàleg de Sevilla, sí que resulten interessants les il·lustracions, principalment les que mostren alguns dels tapissos de la col·lecció, ja que en són les úniques imatges que hem localitzat.

19. Són fotografies d'Adolf Mas que retraten els vestits regionals i els ventalls. També es conserven fotografies fetes en el moment en què les obres de la col·lecció estaven emmagatzemades al Palau Solferino, que actuava com a dipòsit d'obres d'art durant la Guerra Civil.

20. Es conserven nombroses fotografies de la col·lecció de joies, alguns vestits i ventalls, fetes amb motiu de l'exposició celebrada el 1935 al Museu d'Arts Decoratives del Palau de Pedralbes. Totes apareixen identificades amb el número d'inventari del catàleg que es va editar, de manera que podem reconstruir bona part de la col·lecció.

21. Es tracta de fotografies de l'interior de les sales del Palau de Pedralbes, també fetes amb motiu de l'exposició de 1935, algunes de les quals van ser publicades a l'article «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935). *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 51, 1-8-1935, pàg. 229-242 i «Amics dels Museus de Catalunya' y sus aportaciones artísticas. Las nuevas salas en el Museo de Pedralbes», 1935: 159.

22. «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935). *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 1-8-1935, núm. 51, pàg. 229-242.

mentària regional, amb una descripció minuciosa de cada vestit.²³ Igualment, s'han de tenir en compte altres publicacions periòdiques, tant diaris com revistes, que proporcionen cròniques o algunes dades soltes sobre la col·leccionista o les obres, com són *La Vanguardia*, *Feminal*, *Mercurio* o *Vell i Nou*.

Però, si hi ha una font que ens proporciona una informació de gran valor sobre el perfil col·leccionista de Maria Regordosa, és la correspondència conservada, que ha romàs inèdita fins ara i de la qual després veurem alguns fragments destacats.²⁴ Es tracta de diverses cartes i postals, datades entre 1911 i 1917, que la col·leccionista va escriure a l'artista Oleguer Junyent i Sans (1876-1956) (figura 3), on es reflecteix l'estima i la consideració que Maria sentia per l'artista, i que ens permeten conèixer el tarannà de la jove col·leccionista.

FIGURA 3. Retrat d'Oleguer Junyent al seu taller (1935). Fons personal d'Oleguer Junyent. Arxiu Armengol-Junyent. Fotografia: Francesc Serra.

Finalment, no podem oblidar els documents i inventaris generats durant la Guerra Civil, quan la col·lecció va ser confiscada, en els quals es fa referència a altres peces que no figuren en cap dels catàlegs. Tot aquest material dispers i fragmentari, que hem anat localitzant al llarg de la nostra recerca, es

23. Ferré, 1937: 33-42. Adelaida Ferré (1881-1955), que està sent estudiada per Joan Miquel Llodrà, era professora de puntes i brodats a l'Escola Municipal d'Oficis per a la Dona, a més d'una de les historiadores de puntes més importants que hi ha hagut a Catalunya. En va posseir una important col·lecció que actualment es troba en parador desconegut.

24. A l'apèndix reproduïm les cartes i postals de més interès.

podria equiparar a un puzzle les peces del qual, a mesura que van encaixant, proporcionen llum sobre la imatge de conjunt i ens permeten dur a terme el balanç correcte de la col·lecció.

La troballa d'una dona fascinant

Com ja hem assenyalat, Maria Regordosa va ser una de les col·leccionistes més importants, en la seva especialitat, de l'Espanya de començaments del segle xx. Si bé coneixíem vagament la seva figura, la vam descobrir realment a través d'un dels personatges nuclears del panorama artístic del moment: Oleguer Junyent i Sans, que va ser gran amic seu i amb qui compartia la passió per atresorar obres d'art.²⁵

Junyent, com se sap, va ser un personatge polifacètic: escenògraf, pintor, il·lustrador, decorador, fotògraf aficionat, viatger empedreït i un dels col·leccionistes més destacats de la seva època.²⁶ Tenia gran amistat amb figures com Lluís Plandiura, Miquel Utrillo, Francesc Cambó o Eduard Toda, entre d'altres, amb els quals sovint compartia aficions culinàries, artístiques, viatgeres, etc., i a molts dels quals, a més, assessorava en algunes de les seves adquisicions d'obres d'art.

Ningú no ha reflectit millor la idiosincràsia de Junyent com l'escriptor Josep Maria de Sagarra, que li va dedicar unes paraules al pròleg del catàleg de l'exposició monogràfica sobre l'artista que es va fer pòstumament al Palau de la Virreina el 1961:

Pocos hombres he conocido durante los primeros cincuenta años de mi vida que reunieran tanta personalidad, tanta gracia, tanta humanidad, tanta ciencia y tanto arte de la existencia, tanta pericia en sus oficios, tan buen gusto en realizarse, tanto señorío y tanta llaneza en su trato, tanta simpatía en su relación con los demás, y tanta elegancia en aceptar la grandeza o la servidumbre de sus circunstancias, como aquel hombre de mundo y hombre de múltiples actividades que se llamó Oleguer Junyent.²⁷

25. La historiadora de l'art Clara Beltrán Catalán, coautora d'aquest text, està fent la tesi doctoral sobre aquest personatge.

26. Per a més informació sobre la col·lecció d'Oleguer Junyent, vegeu: Beltrán, 2017: 13-27; Ortoll i Torras, 2017: 29-51.

27. *Oleguer Junyent: exposición: catálogo: Palacio de la Virreina, febrero-marzo, 1961*: 7. L'original manuscrit del text es conserva a l'arxiu del MNAC.

Sens dubte, aquesta brillant personalitat que ens descriu Sagarra, així com els seus dots en matèria artística van conquerir una de les famílies més destacades de la Barcelona del moment, la família Regordosa, amb la qual Oleguer Junyent mantenia una gran amistat i en la qual va néixer la nostra col·leccionista. Aquesta amistat es va forjar arran dels treballs que l'artista va fer per als tres germans Regordosa: Román —pare de Maria—, Eulàlia i Concepció.²⁸ Podríem dir que era el seu «decorador de capçalera», ja que va dirigir la decoració de diverses propietats familiars. Entre aquestes destaca la cèlebre Casa Burés, pertanyent a Eulàlia Regordosa, *Li Burés*, i el seu marit, Francesc Burés, oncles de Maria Regordosa, l'ornamentació de la qual dirigí Junyent entre 1903 i 1906, i que actualment està en procés de rehabilitació i reconversió en habitatges de luxe. Les fonts també apunten que va decorar la casa dels altres oncles de la col·leccionista, Concepció Regordosa i Tomàs Recolons, situada al carrer de Bailén, 15 (avui 11), de la qual no conservem testimonis gràfics; així com la seva propietat de Bellullà, a Canovelles. El fill d'aquest matrimoni, Mariano Recolons, cosí de Maria, també va ser amic íntim de Junyent. De fet, va ser el seu company de viatges durant el periple que realitzà pel món el 1908 i que donaria com a resultat el conegut llibre *Roda el món i torna al Born*, publicat el 1910 i prologat per Miquel Utrillo. Finalment, com no podia ser d'altra manera, Junyent també va decorar la casa on va néixer i va residir Maria Regordosa, el pis principal d'un edifici d'Enric Sagnier situat a la ronda de Sant Pere, 32.²⁹

Maria Regordosa va ser l'única filla que van tenir Román Regordosa Soldevila i Hortènsia Jover Cucuruny. La gran fortuna familiar, procedent dels diferents negocis que posseïa a la indústria tèxtil,³⁰ va permetre a Maria començar a col·leccionar obres d'art a una edat molt primerenca, ja que els seus pares donaven suport als seus interessos artístics i els afavorien. Així, el matrimoni Regordosa, conscient de l'avidesa de coneixement sobre art que tenia la seva filla, va confiar la seva educació en la matèria a Oleguer Junyent,

28. Els tres germans eren fills de Concepció Soldevila i Pujol (1834-1899) i Mariano Regordosa i Bausili († 1883). Hi havia hagut un quart germà, Ramon, que va morir de molt jove, el gener de 1900.

29. Va heretar la casa de la seva àvia, Concepció Soldevila, que la hi va llegar en el seu testament i va ser acceptada en escriptura el 19 de febrer de 1900. *Vid.* Registre de la propietat núm. 1. Finca núm. 601, secció 4°. Finca 20 del Registre d'Orient. L'edifici actualment és l'Hotel Vincci Gala i no s'ha conservat res de la decoració interior, llevat de les escales que condueixen al pis principal.

30. Per a més informació vegeu: Cabana, 2001: 375-378; 422-424; 428-432.

qui va ser el seu iniciador en l'univers del col·leccionisme, tal com va assenyalar Folch i Torres: «Junyent no sólo guarneció la casa, sino también el alma de la ilustre dama con los goces estéticos del coleccionismo»;³¹ o el pintor Pere Casas Abarca, també amic íntim de qui va ser el marit de Maria Regordosa, Ricardo Torres, que lloava el «espíritu superior [de María Regordosa] que con tanto acierto y espléndidos resultados supo guiar su mentor, el notable artista don Olegario Junyent».³²

Així doncs, va ser Junyent qui ensenyà la jove Maria a distingir les peces de major qualitat, així com els materials i les característiques que podien diferenciar una obra original d'una còpia; formació que va poder complementar amb nombroses visites a museus, antiquaris i cases de subhasta que realitzava durant els seus freqüents viatges per Espanya i l'estranger, la qual cosa afavorí que en molt poc temps aconseguís reunir uns conjunts de gran qualitat i valor.

Maria Regordosa es va casar amb el cèlebre torero Ricardo Torres Reina, *Bombita* (1879-1936) (figura 4), el 1919. El febrer d'aquell any tots dos signaren el contracte matrimonial, però la cerimònia va tenir lloc mesos més tard, el 14 de juliol,³³ a la capella de Jesús del Gran Poder de la Torre Na Joana, propietat que la família de Maria Regordosa tenia a Montcada i Reixac. Tot i la gran rellevància social d'ambdós personatges, només hi assistiren parents i amics íntims.

31. Folch i Torres, 1961: 39-40.

32. Casas, 1935: 90.

33. El diari *ABC* va publicar una petita notícia que es va reproduir de manera molt semblant en altres publicacions: «Viernes 7, 1 de la tarde. En la Fiscalía del Palacio Arzobispal firmó el contrato de esponsales el ex diestro Ricardo Torres Reina. A la misma hora, en Barcelona, efectuábase igual ceremonia y firmaba la bellísima y acaudalada señorita de Regordosa el contrato matrimonial. La boda tendrá efecto en el mes de marzo». «Sevilla. La boda de Bombita», *ABC* [Madrid], 8-2-1919, núm. 4.975, pàg. 25.

FIGURA 4. Ricardo Torres Reina retratat a la portada de la revista *Nuevo Mundo* (gener de 2013) [esquerra] i dibuix de Ricardo Torres Reina retratat per Oleguer Junyent amb un dels penjolls de la col·lecció Regordosa (s. d.). Col·lecció Armengol-Junyent [dreta].

La parella s'havia conegut molts anys abans de l'enllaç. De fet, l'abril de 1905 es va celebrar una cursa de braus a Sevilla a la qual Maria va acudir amb el seu pare, i on Bombita li brindà «la faena», tal com va recollir la premsa: «Bomba chico brinda a la señorita María Regordosa, hija del rico fabricante catalán D. Román, y hace una faena desconfiada y larga recentando un pinchazo caído. [...] (Palmas de simpatía y regalo de un alfiler de brillantes)».³⁴ Dita agulla pertanyia a Román Regordosa i, pel que sembla, la jove la va agafar de la corbata del seu pare i la va enganxar a la montera, que va tornar al torero.³⁵ Després, van ser formalment presentats a través de la família Sedó, segons va explicar anys després l'únic fill del matrimoni, Román Torres Regordosa, ja que aquesta família catalana tenia parents a Andalusia, d'on procedia Bombita. A partir d'aquell moment van començar una relació que, si bé no agradava a la família de Maria —que sembla que ja tenia un candidat per casar la seva filla i no li agradava la professió tan arriscada de Ricardo Torres—, va aconseguir vèncer els obstacles inicials i es van materialitzar, en paraules d'Oleguer Junyent,

34. «Corridas de toros en Sevilla. Corrida inaugural-23 Abril». *El Enano*, 25-4-1905, núm. 4, pàg. 2.

35. Manzano, 1962: 6-8.

«unos amores que en nuestra sociedad un poco prosaica, fueron un ejemplo de bella sentimentalidad».³⁶

La condició per al compromís que va posar Maria Regordosa va ser que Ricardo Torres abandonés el toreig, una cosa que Bombita, molt enamorat, no va dubtar a fer per complaure els desitjos de la seva estimada i es va retirar el 19 d'octubre de 1913.³⁷ Casas Abarca també va fer referència a aquest aspecte en el seu llibre de memòries, redactat per Julio Gay en format d'entrevista, en què va dedicar un capítol al seu gran amic Bombita. L'artista relata que, quan va conèixer el torero, aquest ja tenia l'aspiració de casar-se amb Maria Regordosa: «En los últimos tiempos de sus correrías taurinas [...] frecuentaba ya la casa de los padres de la que llegó a ser gran dama catalana».³⁸ La premsa també confirma aquest aspecte:

Desde mucho antes de abandonar Ricardo Torres la profesión taurina, datan sus amores, que no se formalizaron por oponerse a ellos la familia de la novia mientras que «Bombita» ejerciese su arriesgado arte.³⁹

Després de l'enllaç, el matrimoni va fixar la seva residència entre Barcelona, al pis principal de la ronda de Sant Pere, 32, i Montcada i Reixac, a l'esmentada finca Torre Na Joana, on Ricardo Torres, ja retirat del món del toreig, pretenia dedicar-se a la criança de bestiar taurí, i que també es coneix com a Torre Bombita.⁴⁰

Es conserva una carta datada a finals de febrer de 1920 — poc després d'haver-se signat el contracte matrimonial —, en què Maria Regordosa sol·licita a Junyent que dissenyi un segell per a la parella:

36. *Catàleg de la col·lecció Maria Regordosa de Torres Reina exhibida per Amics dels Museus de Catalunya...*, 1935.

37. Manzano, 1962: 6-8. «Diez y ocho años de lucha. La historia de Bombita». *ABC* [Madrid], 18-10-1913, núm. 3047, pàg. 9.

38. Vegeu: Gay, 1946: 59.

39. «La boda de Bomba». *La Tierra de Segovia: diario independiente*, núm. 49, 11-7-1919, pàg. 3.

40. La Torre Na Joana era una masia del segle XVIII que va ser ampliada al segle XIX per transformar-la en torre familiar d'estiueig. El 1985 va passar a mans de l'Ajuntament de Montcada i Reixac, fruit d'una cessió gratuïta del seu propietari, el net de Maria Regordosa i Bombita. Avui, la Torre Na Joana es troba en estat ruïnós.

Le agradeceré que sobre esta idea del cordero, una mata ó un olivo y una m y una b que tendrán que ser arabes ò moras ò algo asi que recuerde el moro Bejid y parezca de aquellos tiempos, me haga Vd un dibujo mejor mas pequeño que este sello pues me tiene que servir para marcar ropa de la casa, papel de escribir, cerámica y demás objetos para La Mata, la finca de Ricardo.⁴¹

L'11 de juny de 1920 va néixer el seu fill, al qual van anomenar Román. Lamentablement, uns dies després Maria Regordosa va morir a conseqüència de complicacions derivades del part, amb tan sols 32 anys. Va ser enterrada al panteó familiar, al cementiri de Santa Coloma de Cervelló.⁴² La família de Maria Regordosa tenia vincles amb aquesta petita localitat del Baix Llobregat per les propietats que posseïa, i on la jove passava estades, d'acord amb els testimonis orals.⁴³ A l'interior del majestuós sepulcre totes les làpides de les tombes són semblants, amb una inscripció en llatí emmarcada per una corona de llorer esculpida, a excepció de la tomba de Maria Regordosa (figura 5). Situada a la part inferior dreta del panteó, està ornamentada amb un bellíssim alt relleu que representa una figura femenina jacent de perfil, que segurament és el seu retrat. El cos reposa sobre uns coixins que la incorporen i sembla sumida en un dolç somni. Vesteix una túnica i porta els cabells recollits en un rodet. Porta unes arracades amb forma de llàgrima, semblants a les que va lluir el dia del seu casament. La mà dreta subjecta un rosari i la mà esquerra, un ram de roses, símbol de l'amor suprem, l'amor transcendent i l'amor religiós, flors que també li recobreixen per complet els peus.⁴⁴ Al costat, a la dreta, apareix la signatura de l'artista escultor, que no és altre que Enric Clarasó, un dels més destacats de la seva època. Fins ara, l'autoria d'aquest relleu era

41. Carta datada el 25 de febrer de 1920. Fons Armengol-Junyent. Al marge superior esquerre apareix dibuixat un esbós del segell fet per Maria Regordosa.

42. Els terrenys en els quals s'aixeca el cementiri havien pertangut a Eusebi Jover (1839-1919), avi matern de Maria Regordosa, que també feu el panteó. També hi estan enterrats els pares de Maria, Hortènsia Jover i Román Regordosa, i el seu fill, Román Torres. Ricardo Torres Reina va morir a Sevilla, el 29 de novembre de 1936. Finalitzada la Guerra Civil, les seves restes mortals van ser traslladades de Sevilla a Santa Coloma de Cervelló, el 26 de febrer de 1941, per ser enterrat amb la seva muller, ja que així ho havia desitjat sempre. Vegeu: Manzano, 1962: 6-8.

43. La senyora Eulàlia Anglada, que treballava per a la família, recordava que una vegada Maria Regordosa es va posar molt malalta i va anar a recuperar-se a la localitat. Allà la va cuidar durant diversos dies i recorda que era una dona molt carismàtica i especial. Així li ho va relatar diverses vegades a la seva neta, Mercè Olivé, a qui agraïm el seu testimoni.

44. Vegeu: Barallat, 2013: 67-68.

desconeguda, si bé la troballa de la signatura durant aquesta investigació ens permet d'incorporar l'obra al catàleg del prestigiós artista. La inscripció en llatí de la seva làpida recorda que Maria era una dona molt pia que va morir a la flor de la joventut.⁴⁵

FIGURA 5. Tomba de Maria Regordosa al panteó familiar de Santa Coloma de Cervelló (Barcelona), esculpida per Enric Clarasó (1920). Fotografia: Clara Beltrán.

Inicis i consagració com a col·leccionista

Coneixem els inicis de Maria Regordosa com a col·leccionista precisament a través de les notícies proporcionades per Oleguer Junyent a l'esmentat catàleg de l'exposició monogràfica de la col·lecció Regordosa (1935).⁴⁶ Va ser organitzada per l'associació Amics dels Museus de Catalunya, el president de la qual, el pintor Pere Casas Abarca (1875-1958), com ja hem apuntat, era amic íntim de Ricardo Torres.⁴⁷ Aquesta entitat, coneixedora de l'amistat que Junyent tenia amb la col·leccionista, li encarregà que redactés uns breus apunts a manera de pròleg. Aquesta aproximació a la seva biografia i al seu perfil col·leccionista constitueix un testimoni de gran valor, no només perquè és pràcticament l'única font que ens proporciona notícies biogràfiques de Maria Re-

45. MARIA. A. CONCEPTIONE. REGORDOSA. ET. JOVER // D. TORRES // PISSIMA. FOEMINA // IN PACE. XTI. OBIIT // FLORENTE. JUVENTA // ANNO. DM. MCMXX // R.I.P.

46. *Catàleg de la col·lecció Maria Regordosa de Torres Reina exhibida per Amics dels Museus de Catalunya...*, 1935.

47. De fet, va ser nomenat tutor de Román Torres, el fill del matrimoni, després de la mort de Ricardo Torres el 1936. Vegeu: Gay, 1946: 57-62.

gordosa, sinó també perquè està escrita per qui va ser un testimoni privilegiat de la seva vida, de les seves activitats com a col·leccionista i de les adquisicions que aquesta va dur a terme:

Una [...] passió foren [...] les coses d'art. La meva amistat amb la família Regordosa me la féu conèixer en aquest darrer aspecte, com un esperit extraordinàriament sensible que fou endut aviat per una afecció al col·leccionisme. Joveneta encara, començà una col·lecció de joies antigues i ben aviat els seus viatges tingueren un motiu de recerca que els feia doblement interessants per a ella. Amb el temps, però, la recerca ja no es limità als marxants d'art de les ciutats, sinó a les petites viles, als recons de província, on els murs d'una vella casa senyorial ruïnosa podien ésser senyal de possibles troballes. Aquesta activitat tot seguit s'orientà vers una especialització que la féu fecunda, i fou aquesta la de les velles joies espanyoles. Corrent per Espanya descobrí en la diversitat de les contrades la meravella dels vestits regionals i començà aleshores, amb la bona passió de sempre, la nova col·lecció d'indumentària popular [...]. Mentre les dues col·leccions anaven fent-se, un dia a Mallorca descobrí una de les més famoses col·leccions de ventalls que puguin aplegar-se, i enamorada d'aquell conjunt, l'adquirí en la seva totalitat per tal de continuar-lo i engrandir-lo com va fer i com hauria seguit fent si la mort no se l'hagués emportada al bo de la seva vida, al punt que tot li somreia.⁴⁸

Aquesta informació es complementa amb les notícies de premsa, a través de les quals podem conèixer les dates exactes dels inicis d'algunes de les col·leccions. Així, per exemple, a la secció de notícies de la revista *Vell i Nou* de la primeria de juliol de 1915, s'hi celebra que Maria Regordosa hagi començat a reunir diversos exemplars d'indumentària regional:

La gentilíssima Maria Regordosa, de qui sabíem l'afició a col·leccionar bells instruments musicals artístics, ha començat de poc, amb un gran èxit, una col·lecció de trajos antics i moderns de teles de les comarques ibèriques. El propòsit de la distingida col·leccionista, al començar el seu recull, és digne de lloança i d'exemple, ja que's promet oferir la seva col·lecció al Museu de Barcelona, un cop la tingui completa; cosa que, a dir veritat, aportaria un gran benefici als molts estudis que's poden fundar damunt d'aquests documents. La nostra felicitació més sincera a la senyoreta Regordosa, pels seus projectes i per les seves nombroses adquisicions.⁴⁹

48. *Catàleg de la col·lecció Maria Regordosa de Torres Reina exhibida per Amics dels Museus de Catalunya...*, 1935.

49. «Antiguitats. Una col·leccionista de trajos regionals». *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 4, 1-7-1915, pàg. 14.

Un mes després de la referència a la col·lecció d'indumentària, la mateixa revista publicava una nova nota relativa a la col·lecció Regordosa, aquesta vegada sobre la col·lecció de ventalls:

La notable col·leccionista senyoreta Maria Regordosa ha adquirit aquests darrers dies, d'una il·lustre família de la noblesa castellana, una col·lecció importantíssima de ventalls antics, entre la qual hi ha mostres d'una raretat i valor excepcionals. Podem dir que la col·lecció de ventalls de la senyoreta Regordosa, i la que posseïx de molts anys D. Carles Pirozzini, secretari de la Junta de Museus, fa de Barcelona el lloc on hi ha el nucli més fort de ventalls espanyols del segle XVIII i primeries del XIX. No cal dir com felicitem la gentil adquiridora per aquest nou tresor que ingressa a la seva ja famosa col·lecció, de la qual procurarem, amb la seva venia, donar-ne una idea en un dels nostres pròxims números.⁵⁰

La intenció de parlar més extensament de la col·lecció de ventalls no es va fer esperar, i a principis de setembre va aparèixer un article més extens, en el qual la col·lecció de ventalls de Maria Regordosa compartia protagonisme amb la de vestits de la soprano Maria Barrientos. Per atzar o potser intencionadament, convergien dues col·leccionistes que tenien amiatat amb Junyent, ja que Maria Barrientos també va ser una gran amiga d'Oleguer, amb qui fins i tot va compartir viatges a bord del *Catalònia*, el iot de Francesc Cambó. De fet, al reportatge de la revista figuren diverses fotografies de la soprano abillada amb alguns dels seus vestits, fetes precisament al taller d'Oleguer Junyent, al carrer de Bonavista, 22, propietat de l'artista des de 1914. En relació amb Maria Regordosa, l'article destacava la importància de la seva col·lecció:

La Maria Regordosa és avui entre els col·leccionistes barcelonins un nom, i aquest nom és guanyat, ben guanyat, per varis conceptes. Ella ha reunit l'única col·lecció de vells pianos i clavicordis que hi ha en el nostre país; ella posseïx una de les escasses col·leccions de joies que hi ha a Barcelona; ella avui ha obtingut una de les primeres col·leccions de ventalls que hi ha a Espanya, i no fa molts dies adquiria una important col·lecció de vestits femenins del nostre país, iniciant una col·lecció nova destinada al Museu de Barcelona, tan pobre en aquest ram.⁵¹

50. «Antiguitats. Una col·lecció de ventalls». *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 7, 15-8-1915, pàg. 13.

51. «Els vestits de Maria Barrientos i els ventalls de Maria Regordosa». *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 8, 1-9-1915, pàg. 1-4.

Com hem assenyalat a l'apartat anterior, la correspondència intercanviada amb Junyent ens proporciona molta informació per fer-nos una idea de la faceta de Maria Regordosa com a col·leccionista (figura 6). Li parla dels antiquaris que ha visitat durant els seus viatges — cita les joies de Salzedo, un dels negocis més prestigiosos del Madrid de principis de segle en matèria de joies antigues—⁵² i de les peces que ha vist, i queda palès que Junyent era per a ella un bon mestre a l'hora d'identificar les obres. Per exemple, en una postal que Maria Regordosa li va enviar, l'abril de 1912, es fa patent que el trobava a faltar en les seves aventures a la recerca d'obres d'art:

Por este Madrid recorremos las prenderías, casas de empeño y demás centros chic, donde puede encontrarse el preciado mirlo blanco. Por ahora entre Valladolid y aquí hemos comprado dos abanicos (a mi humilde entender) imperio, y un broche de plata muy bonito, pero como hay una infinidad de cosas que serán o no serán buenas, además de poner en práctica el sistema de conocerlas que Vd. me enseñó incluso la lupa me quedo como antes y estoy sin un simpático socio como un barco sin timón.⁵³

FIGURA 6. Correspondència de Maria Regordosa enviada a Oleguer Junyent. Arxiu Armengol-Junyent. Fotografia: Clara Beltrán.

52. Carta de Maria Regordosa a Oleguer Junyent, datada el 7 de maig de 1914. La carta sencera està reproduïda a l'apèndix. Fons Armengol-Junyent.

53. Carta de Maria Regordosa a Oleguer Junyent, datada el 27 d'abril de 1912. La carta sencera està reproduïda a l'apèndix. Fons Armengol-Junyent.

Pel que sembla, Junyent li devia fer algun dibuixet d'alguna obra d'art per explicar-li'n les característiques:

Además hay en una tienda una espada que por lo que Vd. me dibujó debe de ser de laza pero es más complicada que la que me dibujó, pues además de ser el puño de hierro muy finamente trabajado tiene una serpiente que da vueltas a la empuñadura.⁵⁴

Les cartes també delaten la traça de Maria Regordosa per als negocis i revelen que la jove avisava Junyent quan localitzava obres que creia que podien interessar l'artista perquè formessin part tant de la col·lecció del seu amic —de qui ja coneixia els gustos— com de la seva pròpia, i llavors li demanava opinió sobre si convenia adquirir l'obra o no. Moltes vegades, i aprofitant la faceta comerciant de Junyent, també van fer negocis junts amb la compravenda d'obres d'art i formaven un equip a l'hora d'adquirir-les: Maria Regordosa posava els diners necessaris i Oleguer Junyent, els contactes. Això també es fa patent en la correspondència, ja que en una postal la col·leccionista s'acomiada de Junyent com a sòcia comanditària, i en una carta fins i tot li proposa un negoci a mitges: comprar uns tapissos que havia localitzat a molt bon preu a Madrid —n'avançava ella els diners— i després repartir-se els beneficis de la venda posterior; una transacció que amb tota seguretat realitzaria Junyent, que ocasionalment també es dedicava al negoci d'obres d'art:

Hemos visto en una casa de aquí de las sencillas un tapiz de 4,25 metros alto por 3,10 ancho, de grande como los nuestros y puede algo más fino [...]. Piden doce mil pesetas y rebajaran el diez por ciento o sean 1200 pts. quedando así en diez mil ochocientas. El estado es bueno pues hay algunos descosidos pequeñísimos. [...]. Conteste si le parece con lo que le digo que merece la pena que Vd. venga [...]. Los tapices ha comprendido que si convienen se haría el negocio de los beneficios a medias con Vd. pagando gastos e intereses del capital adelantando yo el dinero de su compra y gastos que se ocasionen.⁵⁵

Una anècdota curiosa es recull a les memòries inèdites de mossèn Salvador Clariana Boqué, que va ser rector a Santa Coloma de Cervelló, on es localitza

54. Carta de Maria Regordosa a Oleguer Junyent, datada el 7 de maig de 1914. La carta sencera està reproduïda a l'apèndix. Fons Armengol-Junyent.

55. Carta de Maria Regordosa a Oleguer Junyent, datada l'1 de juny de 1917. La carta sencera està reproduïda a l'apèndix. Fons Armengol-Junyent.

el panteó familiar i on la família de Maria Regordosa també posseïa nombroses propietats.⁵⁶ S'hi fa referència a una xafarderia narrada en un llibre d'Avel·lí Artís, el títol del qual no cita — en una altra part de les memòries atribueix aquesta anècdota a Gaziol —, en el qual l'escriptor explicava que

una senyora de la Rda. de Sant Pere: Concepció, va dir al cotxer «apa Pepet anem al passeig de Gràcia a fer el m...».⁵⁷ El pare d'aquesta sra. tenia terres a Sta. Coloma i tenia per majordom el Rajoler. Vaig preguntar a la seva mare si podia ser veritat i em va dir que era fresca per això i molt més.

FIGURA 7. Jaume Pizà Roig, *Retrat de Maria Regordosa* (1924). Col·lecció particular.

Les notes biogràfiques brindades per Junyent, juntament amb tota la resta de testimonis conservats (catàlegs d'exposició, correspondència, notícies de premsa, memòries, etc.) ens permeten fer-nos una idea de la personalitat de Maria Regordosa: una dona emprenedora, d'esperit lliure, culta, refinada i aventurera, que recorria els diferents territoris d'Espanya i l'estranger a la recerca de preuats objectes. Les persones que la van conèixer personalment assenyalaven que posseïa una bellesa només igualable al seu temperament, trets que van saber recollir molt bé el pintor Jaume Pizà Roig (figura 7), l'escultor Josep Cardona i Furró o el mateix Oleguer Junyent, que captà la seva personalitat en tres

dibuixets que, tot i el traç ràpid, ens revelen el port distingit de la col·leccionista (figura 8).

56. Les memòries han estat transcrites pel fill d'una neboda de mossèn Salvador d'un original en gravació magnetofònica del mossèn. Estan dipositades a l'Ajuntament de Santa Coloma de Cervelló i no han estat publicades. Agraïm a Josep Padró que ens hagi donat a conèixer la seva existència.

57. Anar a fer el merda és sinònim d'aparentar o exhibir-se en desmesura.

FIGURA 8. Maria Regordosa retratada per Oleguer Junyent (s. d). Col·lecció Armengol-Junyent.

Una visió panoràmica de la col·lecció Regordosa

En aquest apartat volem proporcionar uns apunts generals a propòsit de la col·lecció Regordosa.⁵⁸ Com ja hem avançat, estava integrada fonamentalment per joies, ventalls, tapissos, vestits regionals, pintes i puntes, i també per algunes peces de mobiliari i instruments musicals, tal com es fa patent en els catàlegs. No obstant això, a més de les peces inventariades i exhibides, la col·lecció també tenia altres obres, com pintures, escultures i peces de vidre, d'acord amb unes fotografies localitzades a l'Arxiu Mas, a les quals posteriorment ens referirem. Desconeixem si aquestes obres que no figuren cataloga-

58. Per motius d'extensió d'aquest article, únicament podem proporcionar una panoràmica general de la col·lecció, sense entrar a analitzar exhaustivament cadascuna de les tipologies d'objectes col·leccionats. Properament es publicarà un article amb un estudi detallat de la col·lecció de vestits regionals titulat «La colección de trajes regionales de Maria Regordosa de Torres Reina: análisis y periplo posterior», fruit d'una ponència presentada al III Seminario de La Palabra Vestida, celebrat al Museo del Traje de Morón de Almazán (Sòria) el 8 i 9 de desembre de 2017. També proporcionem una descripció més àmplia de la col·lecció general en el treball titulat «La colección de Maria Regordosa de Torres Reina (1888-1920) en la Exposición Iberoamericana», resultat d'una comunicació presentada al I Congreso Internacional sobre la Exposición Iberoamericana (Sevilla, 1929), celebrat a Sevilla del 9 a l'11 de maig de 2018, en premsa.

des van ser adquirides per la col·leccionista o, posteriorment, pel seu marit, Ricardo Torres Reina. Qualsevol de les dues possibilitats seria plausible, ja que, segons les fonts, la col·lecció no es va interrompre amb la mort de Maria Regordosa, sinó que Ricardo Torres la va continuar: «Ha comprès com ningú el que fou l'ànima de la seva muller i ha continuat, amb el mateix amor que ella hi posava, aquelles col·leccions iniciades. Amb una sobrietat elegant, neta de tot sentimentalisme espectacular, ha trobat en aquesta continuació la fórmula més pura del culte a la memòria de Maria».⁵⁹ La rellevància que tenia la col·lecció ocasionava que sovint apareguessin referències a la premsa de l'època lloant el bon gust de la seva propietària, així com el fet que dediqués la seva quantiosa fortuna a alimentar les seves inclinacions artístiques.

De totes les obres que la formaven, hem de destacar especialment les joies, els ventalls i els vestits regionals. La col·lecció de joies sorprèn tant per la seva abundància com per la varietat, singularitat i exquisitisme d'aquestes, i moltes estaven decorades amb pedres precioses. Es componia de gairebé dos-cents exemplars de diversos períodes, d'entre els quals destacaven per la seva antiguitat algunes peces egípcies, fenícies i romanes. Després es produïa un buit cronològic fins a arribar al segle XV, i a partir d'aquest moment la col·lecció s'allargava amb peces de fins a la tercera part del segle XIX, amb una amplíssima mostra dels segles XVII i XVIII. Hi havia joies d'origen espanyol, italià i francès, i d'altres de les quals no s'especifica la procedència, probablement perquè era desconeguda. Pel que fa a la tipologia, hi trobem nombrosos penjolls d'or, esmalt i cristall de roca, anells d'or i pedreria, arracades, reliquiàries, rosaris mallorquins, rellotges amb miniatures sobre porcellana, fermalls, creus i penjolls devocionals i també objectes-joia, com ara petites caixes i cofres d'àngora i esmalt de Llemotges.

La col·lecció de ventalls era, juntament amb la de joies, la més nombrosa, integrada per un centenar d'exemplars, principalment francesos i italians. També en contenia uns quants d'espanyols i algun d'holandès i d'anglès, a més de diversos de factura xinesa. Una de les característiques d'aquesta col·lecció, remarcada per la premsa de l'època, és que constava de sèries completes, cosa difícil d'aconseguir i molt ambicionada per col·leccionistes i antiquaris a causa dels elevats preus a què arribaven al mercat. La formaven ventalls molt luxosos amb notables barnillatges d'ivori, nacre, carei o metalls preciosos, de-

59. «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935). *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 51, 1-8-1935, pàg: 235.

corats amb làmines d'or i plata i amb pedres precioses. Els països eren en general de cabritilla, encara que també eren importants els de seda o els de paper litografiat (figura 9).

FIGURA 9. Ventalls de la col·lecció Regordosa amb els motius «Festa campestre» (cat. 213 dreta) i «Nuviatge i esposalles» (cat. 275, esquerra). Col·lecció Duch Antigalles, Barcelona. Fotografia: Clara Beltrán.

FIGURA 10. Maniquins amb vestits de segoviana. Fons Regordosa. Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona

Pel que fa a la indumentària regional, Maria Regordosa posseïa tretze vestits femenins, dels quals deu eren de dona adulta: valenciana, murciana, eivissenca, pubilla i burgesa catalanes, *maja*, segoviana, *charra* i dos d'*armuñesa*; i tres infantils: un de nena segoviana i dos de nadó (figura 10).

Es tracta de vestits festius confeccionats amb rics materials, que destaquen sobretot pel mestratge i el detallisme en l'execució, especialment la decoració de les diferents peces, com ara els exquisits brodats, puntes o botons, característics majoritàriament de la tradició local. S'exhibien sobre espectaculars maniquins que recreaven figures de carn i ossos i s'adornaven amb fabuloses joies o altres complements de la col·lecció (figura 11).⁶⁰

60. L'exhibició dels vestits sobre maniquins era habitual a l'època i els solien confeccionar artistes especialitzats, com ara Lambert Escaler. No obstant això, els maniquins que llueixen els vestits de la col·lecció Regordosa són amb tota probabilitat francesos, de la casa Pierre Imans o

FIGURA 11. Maniquí amb vestit de burgesa catalana i nadó en braços. ©Institut Amatller d'Art Hispànic (foto Mas C-57395) [esquerra], i Adreç del maniquí de burgesa catalana [dreta]. Museu del Disseny de Barcelona (MADB 135335; MADB 135338; MADB 135337; MADB 1353358). Foto: Guillem Fernández-Huerta.

FIGURA 12. Maria Regordosa amb el vestit de *maja* al costat d'una amiga vestida de pubilla catalana, retratades per Oleguer Junyent al seu taller (ca. 1916). Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Fons Armengol-Junyent (AFB_AUT_010_029).

Es conserva un testimoni gràfic excepcional: un autocrom amb un retrat d'una joveníssima Maria Regordosa lluint l'esplèndid vestit de *maja*. La imatge va ser presa precisament per Oleguer Junyent en el marc incomparable del seu taller del carrer de Bonavista, de manera que la podem datar amb posterioritat a 1914, any en què Junyent es va instal·lar en aquest espai (figura 12).

Maria Regordosa també posseïa una sèrie de deu tapissos flamencs, de la primera meitat del segle XVII, que representaven passatges de la vida del militar

Victor-Napoleon Siegel, les dues més importants del moment, tal com ens ho ha confirmat el Dr. Pablo García Calvente, expert en el tema. Els maniquins d'aquestes empreses — les característiques dels quals coincideixen amb els de la col·lecció Regordosa — eren d'un gran realisme. Els rostres eren individualitzats, variaven en la fisonomia i en les expressions, i probablement estaven inspirats en belleses de l'època. En aquest sentit, tots els maniquins de la col·lecció Regordosa eren diferents i no sempre portaven els mateixos vestits en les diferents exposicions en què van participar. Per a més informació vegeu: Munro, 2015; García, 2016: 34-50.

romà Publi Deci Mus. Estaven basats en uns cartrons creats per Rubens per encàrrec d'un noble genovès, alguns dels quals es conserven al Museu Liechtenstein de Viena. Segons la premsa històrica, van ser adquirits a Mallorca.⁶¹ És interessant destacar que es tracta, a més, d'una sèrie completa, cosa poc habitual en una col·lecció particular, ja que en la resta de les identificades només es conserven panys solts.⁶² Diverses imatges d'aquests tapissos apareixen publicades als catàlegs de les mostres de Sevilla (1929) i Barcelona (1935), encara que a les fotografies panoràmiques de les sales conservades també es poden identificar alguns dels exemplars.⁶³ Tal és el cas dels tapissos amb les escenes *Els cònsols Publi Deci i Tito Manlio marxen a combatre contra els llatins*, *Deci Mus conta el seu somni*, *Deci Mus consulta l'Oracle*, *Marc Valeri beneeix Deci*, *Deci s'acomia dels lictors*, *Les exèquies de Deci Mus* (figura 13), *La batalla de Vesperis amb la mort de Deci Mus* i *Mart i Rea*, però desconeixem la resta d'assumptes.

FIGURA 13. Tapís de la col·lecció Regordosa representant *Les exèquies de Deci Mus*. Font: *Catálogo del Palacio de Bellas Artes: sección de arte antiguo* (1930), s.p.

61. «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935). *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 51, 1-8-1935, pàg. 235.

62. Almagro, 2009-2010: 141.

63. Els clixés originals de l'exposició de 1935 a Barcelona es conserven a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (clixés C_121_194 i C_121_196). A l'Arxiu Mas es troba l'única fotografia que es coneix de la sala 14 de l'Exposició Iberoamericana (clixé C-59676).

La jove col·leccionista atresorava, a més a més, un remarcable conjunt de vint-i-cinc pintes i diademes dels segles XVIII i XIX de materials molt rics i variats: ivori, plata, carei, camafeus, or, esmalts, etc., alguns dels quals — en desconeixem el nombre — havia adquirit al cèlebre escriptor i museòleg Marc Jesús Bertran, que al seu moment va posseir una impressionant col·lecció de gairebé nou-centes peces, de les quals es va veure obligat a desprendre's per necessitats econòmiques.⁶⁴ L'únic testimoni gràfic que n'hem pogut localitzar és una fotografia del moment en què la col·lecció Regordosa es trobava confiscada durant la Guerra Civil, en què apareixen amuntegades juntament amb altres obres de la col·lecció, la majoria en un lamentable estat de conservació.⁶⁵

També va posseir diversos mobles de les tipologies habituals que trobem a les cases benestants de l'època — com arquimeses o armaris —, amb una preferència pels mobles policromats de l'època del Renaixement i del Barroc espanyol; uns quants instruments musicals, d'entre els quals destaca un clavicordi del segle XVII;⁶⁶ així com diversos objectes de vidre,⁶⁷ pintures i escultures — en les exposicions de 1929 i 1935 únicament es va exhibir una escultura d'una Mare de Déu amb el Nen, del segle XVI, tot i que els inventaris redactats durant la Guerra Civil revelen que va posseir altres peces, com després veurem.

64. Bertran, 1927: 485.

65. Vegeu: Arxiu Mas. Barcelona. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (Col·lecció-08).

66. Al catàleg té el número d'inventari 303. Probablement es tracta del mateix clavicordi que va ser dipositat per Ricardo Torres, el setembre de 1935, als museus barcelonins amb destinació a les col·leccions del futur Museu d'Instrumentos de Música Antics de Barcelona. Es tractava d'un curiós exemplar espanyol de gran bellesa, la tapa del qual està decorada per una escena amb un concert campestre. Vegeu: Folch i Torres, 1935: 10. Una imatge del clavicordi es pot veure a la secció de notes gràfiques de l'esmentat article. Desconeixem quant de temps va estar dipositat en aquest museu, però sabem que va ser confiscat durant la Guerra Civil, igual que la resta de la col·lecció, ja que figura en una de les imatges que daten del moment en què va ser dipositada al Palau Solferino. Vegeu: Arxiu Mas. Barcelona. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (03). A l'Arxiu Mas també es conserva una fotografia de quan el mobiliari es trobava dipositat al Palau Solferino, on s'observen alguns pianos de taula que també formaven part de la col·lecció. Vegeu: Arxiu Mas. Barcelona. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (09).

67. Arxiu Mas. Barcelona. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (06 y 07). En ambdues fotografies es distingeix un grup de vint vidres, objectes característics del tipus de col·leccionisme d'aquell moment. Concretament, en les imatges s'observen cànirs catalans del segle XVIII i la primera meitat del XIX, un porró català i una almorratxa catalana del XVIII, dos gerros andalusos del segle XVIII i primera meitat del XIX, diversos flascons esmaltats bohemis, dos tinters zoomòrfics catalans i una piqueta d'aigua beneïda catalana del XVIII, peces de vidre de Murano del XIX, etc. Agraïm a Ignasi Domènech l'ajuda prestada per identificar els exemplars.

Exposicions de la col·lecció Regordosa

Com que era una col·lecció particular, només uns pocs afortunats —els seu cercle més pròxim— van poder visitar-la en vida de la col·leccionista. El públic en general va poder gaudir-ne a partir del maig de 1920, pràcticament coincidint cronològicament amb la seva mort, ja que va ser quan van començar a mostrar-se alguns objectes de la col·lecció en diverses exposicions més àmplies. Tal és el cas de la mostra «El abanico en España», organitzada el 1920 per la Sociedad Española de Amigos del Arte. Va ser inaugurada el 10 de maig i va durar fins a la darrereria de juny. Amb motiu de l'exposició es va publicar un luxós catàleg en el qual apareixen inventariades i descrites totes les peces que van participar en l'exposició, redactat per l'historiador de l'art i museògraf Joaquín Ezquerro del Bayo, membre de la junta directiva de la Sociedad i director de la seva revista. De la col·lecció Regordosa, se'n van exhibir vuit exemplars de gran rellevància.⁶⁸ Entre ells destaca el ventall més antic de la col·lecció, un exemplar francès, de l'època de Lluís XIV, amb el barnillatge de petxina amb incrustacions de plata i el *Rapto de las sabinas* representat al país (cat. 72 de la mostra).⁶⁹

Dos anys després, el 1922, el Foment de les Arts Decoratives, en col·laboració amb l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona i un grup de dames de l'alta burgesia, va organitzar durant els mesos de juny i juliol l'«Exposició de puntes i vanos», que es va situar als salons del palauet de la coneguda dama Isabel Llorach, al carrer de Muntaner, 263 (figura 14).⁷⁰ Era la prime-

68. Vegeu: Ezquerro, 1920a: 56, 63, 80, 94. A la sala primera, dedicada a exemplars del segle XVII i primer terç del XVIII, s'hi van exhibir quatre ventalls (cat. 72-75). A la sala segona, amb ventalls del segon terç del segle XVIII, se n'hi va exposar un (cat. 136). A la sala quarta, que mostrava exemplars de la segona dècada del segle XIX fins a mitjan segle, se n'hi va exhibir un altre exemplar (cat. 307). I finalment, a la sala tercera d'un espai suplementari destinat a mostrar ventalls sense datar, se n'hi van exhibir dos (cat. 453-454). El fons documental de la Sociedad Española de Amigos del Arte es conserva a l'arxiu del Museu del Prado de Madrid, i disposa de diversos documents, com ara el rebut emès a Maria Regordosa pel préstec de les obres. Vegeu: Arxiu Museu del Prado. Fons de la Sociedad Española de Amigos del Arte. Caixa: 6, Exp. 2.

69. Aquest ventall també es va mostrar a l'Exposició Iberoamericana de Sevilla de 1929 (cat. 1), a la de Barcelona de 1935 (cat. 193) i a l'«Exposició de puntes i vanos» que va tenir lloc a Barcelona el 1922. Marco, 1922: 659. A l'Arxiu Mas de Barcelona se'n conserva una fotografia (clixé 12129). Actualment es troba en una col·lecció particular, després d'haver pertangut a l'antiquària Marina Duch, de Barcelona.

70. La junta de dames estava integrada per: M Luisa Llorach de Mercader, Maria Parellada i Ferrer Vidal, Glòria Bulbena de Salas, Júlia de Montaner de Campmany, Concepció Pallejà

ra exposició monogràfica que impulsava l'entitat i es podia visitar sota rigorosa invitació. Isabel Llorach va reservar l'espai més destacat del palauet per exhibir-hi la col·lecció de ventalls Regordosa, on, a més, se li retia homenatge col·locant roses blanques fresques cada dia en memòria de la col·leccionista.⁷¹ Pel que fa a les puntes, a la sala dedicada a Maria Regordosa va figurar la mantellina de punt de Bruges que lluïa el dia del seu casament amb Bombita. Santiago Marco il·lustrà la seva crònica sobre la mostra, publicada a la revista *D'Ací i d'Allà*, amb diversos exemplars de la col·lecció, d'entre els quals destaquen dos ventalls, un que, segons sembla, havia pertangut a Mme. de Pompadour, i un altre a la reina Isabel II.⁷² La inauguració va ser tot un esdeveniment social i hi va desfilar «tot Barcelona conegut», incloent-hi els parents de Maria Regordosa: el seu marit, Ricardo Torres, i la seva cosina, Àngels Burés de Juncadella, filla d'Eulàlia Regordosa i Francesc Burés.⁷³ Els principals diaris de l'època es van fer ressò de la mostra; destaca una crònica escrita per Aurelio Joaniquet a *El Noticiero Universal* en la qual es desfà en elogis cap a la col·leccionista:

Maria Regordosa tenía fama de ser una autoridad en cuestiones de arte y la merecía. Representa una fortuna cuantiosa lo que aquella mujer vivaracha y desenvuelta invirtió en abanicos y en cajas antiguas. Otra muchacha soltera hubiera preferido deslumbrar a Barcelona con el lujo de sus *toilettes*, pero ella era de las pocas mujeres que en la época de materialismo en que vivimos, rendía culto al arte y dedicaba a sus devociones artísticas gran parte de las cuantiosas rentas que podía muy bien invertir en otras cosas.⁷⁴

de Balaguer, la marquesa de Castelludosrius, la marquesa de Vilanova i la Geltrú, la marquesa de Monsolís i les senyorettes Maria Guarro i Teresa Ametller, entre d'altres. Del Foment de les Arts Decoratives, els membres encarregats de l'organització van ser: Adelaida Ferré, Oleguer Junyent, Miquel Utrillo, Josep Triadó, Santiago Marco i Joan Busquets, que s'encarregaven d'escollir, organitzar i classificar els exemplars considerats dignes de ser exposats. Vegeu: Expedient de l'Exposició de Puntes i Vanos (1922). Arxiu del Foment de les Arts i del Disseny (FAD), dipositat al Centre de Documentació del Museu del Disseny (DHUB).

71. Vegeu: Joaniquet, 1922: s.p.

72. Vegeu: Marco, 1922: 656-659 i 678-683.

73. Vegeu: Igor, 1922: 17.

74. Joaniquet, 1922, s. p.

FIGURA 14. Anunci de l'«Exposició de puntes i vanos». La vitrina era propietat de Maria Regordosa. Font: *Catalunya Gràfica*, núm. 17, any 1, s.p.

Algunes joies de la col·lecció Regordosa es van mostrar per primera vegada a l'«Exposición de orfebrería civil española», també organitzada per la Sociedad Española de Amigos del Arte, inaugurada a finals de maig de 1923 al seu local del Palau de Biblioteques i Museus de Madrid. El catàleg de la mostra, ricament editat, tal com era habitual en les publicacions de l'entitat, es va publicar dos anys després. Anava precedit per una extensa introducció sobre la història de l'orfebreria a Espanya, redactada per Pedro Miguel de Artiñano, qui tot seguit enumerava les peces que havien estat exposades, sense distingir-ne la ubicació a les sales, únicament indicant-ne el prestador. La majoria de les peces exhibides procedien de col·leccions particulars, encara que també n'hi havia algunes de museus i d'institucions civils i eclesiàstiques. Si és correcta la informació que figura en el document manuscrit amb la catalogació de les joies de la col·lecció Regordosa, signat a manera de rebut per Joaquín Enríquez, secretari de la comissió organitzadora, es van prestar trenta-sis exemplars dels segles XVI i XVII. No obstant això, al catàleg n'hi figuren tan sols vint-i-set i algunes hi apareixen fotografiades al final del document, entre les quals destaquen diversos penjolls i amulets (figura 15).⁷⁵

75. Apareixen catalogats amb els números 309; 947-951; 958-959; 963-967; 994-1.006 i 1.038. Vegeu: Artiñano, 1925: III, 149, 150, 154. L'esmentat inventari manuscrit, així com una carta escrita per Ricardo Torres a Joaquín Enríquez on li manifesta el seu desig que les joies fi-

FIGURA 15. Diverses joies de la col·lecció Regordosa. Font: *Catálogo de la Exposición de orfebrería civil española* (1925), s. p.

Alguns dels vestits regionals de la col·lecció també es van poder veure a l'«Exposición del traje regional e histórico», inaugurada el 18 d'abril de 1925. Se n'hi van exposar quatre: els de *maja*, burgesa catalana, *armuñesa* i eivissenca. Tots es van exhibir conjuntament a la instal·lació dedicada a Madrid (situada a la sala d'ingrés), tot i pertànyer a àmbits territorials diferents. La guia que es va editar amb motiu de l'exposició en fa la descripció següent:

Destacando de un tapiz en que luce una romería en los jardines del Retiro, de tiempos de Goya, fabricado con cartones de la época, hay una típica calesa. Dentro de ella van el calesero y una maja. La calesa y las figuras que están en ella son propiedad de D. Ricardo Torres, y proceden de la colección que formó su esposa, doña María Regordosa. Son también de la misma colección, y por ello se expusie-

gurin en el catàleg, es conserva al fons documental de la Sociedad Española de Amigos del Arte. Vegeu: Arxiu del Museo del Prado, Fons de la Sociedad Española de Amigos del Arte. Caixa: 23, Exp. 3 i Caixa 28, Exp. 3.

ron juntas, tres guapísimas muchachas tocadas, la una con su mantilla, la otra con un sombrero de la isla de Ibiza, de donde es el traje, y la otra luciendo un traje de salmantina, los tres de gran riqueza.⁷⁶

La premsa es va fer ampli ressò de la mostra i alguns articles van destacar la col·lecció Regordosa, tot i que també van lamentar el fet que la instal·lació de Madrid fos tan reduïda, ja que es limitava al tapís i la calessa.⁷⁷ Precisament, Oleguer Junyent formava part del comitè provincial encarregat de localitzar obres a Catalunya, per la qual cosa, sens dubte, va ser qui actuà com a intermediari perquè Ricardo Torres accedís al préstec dels vestits de la col·lecció, ja que tots dos mantenien des de feia anys una gran amistat. Junyent, a més, va ser l'encarregat —juntament amb Francesc Labarta— de dissenyar la instal·lació de Catalunya, situada al pati cobert, composta per un diorama que mostrava una típica masia catalana, a l'interior de la qual apareixien diversos maniquins en actitud de ballar una sardana, davant d'un teló pintat amb vistes de Montserrat.⁷⁸

La primera vegada que la col·lecció de Maria Regordosa es va mostrar al públic en la seva pràctica totalitat va ser tres anys després, a l'Exposició Iberoamericana de Sevilla (1929).⁷⁹ La col·lecció va ocupar tota la sala catorze del Palau de Belles Arts, coneguda com a Sala Regordosa, i era presidida pel magnífic retrat de Jaume Pizà Roig, que també ocuparia un lloc privilegiat en la posterior exposició monogràfica de Barcelona. El fet que la col·lecció s'exhibís a Sevilla i no pas a l'Exposició Internacional de Barcelona, que es va celebrar al mateix temps, es va deure probablement al fet que Ricardo Torres no va voler perdre l'oportunitat d'honorar la seva dona a la seva Andalusia natal, terra que Maria Regordosa també adorava. A l'Arxiu Mas es conserva una fotografia on s'aprecia la disposició dels objectes a la sala (figura 16). Els maniquins estaven col·locats en una vitrina situada al centre perquè l'espectador pogués envol-

76. Vegeu: *Exposición del traje regional: guía: Madrid-1925, Palacio de Bibliotecas y Museos*, pàg. 30.

77. Vegeu: «Próximo acontecimiento artístico. La exposición del traje regional. Eficaz colaboración de los comités provinciales». *La Época*, núm. 26.465, 22-10-1924, pàg. 1; A. de L., 1925: 3 i Vegué, 1925: 214.

78. *Exposición del traje regional: guía: Madrid-1925, Palacio de Bibliotecas y Museos*, 1925, pàg. 32.

79. Vegeu: Beltrán i López, «La colección de María Regordosa de Torres Reina (1888-1920) en la Exposición Iberoamericana». A: *El legado de la Exposición Iberoamericana: Artífices, fundamentos, identidades y manifestaciones*, vol. i. [títol orientatiu], en premsa.

tar-la i apreciar cada detall dels vestits. També es veuen els ventalls en una altra vitrina i alguns tapissos cobrint les parets. Igualment, és apreciable un petit armari del segle XVII les portes interiors del qual —no visibles a la imatge pel fet d'estar tancades— estaven policromades amb un retrat masculí i un altre femení.⁸⁰ Al damunt es podia contemplar una talla de la Mare de Déu i el Nen, del segle XVI, que amb posterioritat també s'exhibiria a Barcelona. No s'aprecien les joies, però, segons les descripcions a la premsa, també s'exhibien en diverses vitrines.⁸¹ La sala Regordosa va ser molt lloada per la premsa de l'època i una de les més admirades pel rei Alfons XIII el dia de la inauguració, el qual va ser acompanyat per Ricardo Torres, que li mostrà personalment la col·lecció i a qui el rei va felicitar efusivament.⁸² No en va, després de l'exposició, es va sol·licitar que li atorguessin la Gran Creu del Mèrit Civil com a recompensa per l'esforç realitzat per mantenir viu el record de la seva dona.⁸³

FIGURA 16. Sala Maria Regordosa (sala XIV) al Palau de Belles Arts. Exposició Iberoamericana de Sevilla, 1929. ©Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic (clixé C-59676).

80. Aquest armari es pot veure obert en una fotografia conservada a l'Arxiu Mas. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (col·lecció-09).

81. «La exposición iberoamericana. Una sala de trajes regionales». *ABC* [Sevilla], 14-5-1929, pàg. 24.

82. Navarrete, 2014: 67.

83. «Se sol·licita la Gran Creu de Mèrit Civil per Bombita». *Ahora*, 28-1-1931, pàg. 28.

Amb posterioritat, el 1933, es van mostrar novament els vestits regionals en l'«Exposición de vestidos regionales y de época» als desapareguts magatzems Jorba de Barcelona.⁸⁴ L'exposició va tenir lloc entre el 31 de maig i l'1 d'agost i es va situar al quart pis, a la secció de comunicacions, i ocupava gairebé tota la planta de l'edifici. S'hi van exhibir tots els vestits a excepció del de burgesa catalana i el de *maja* madrilenya per raons que desconeixem, tot i que una possible hipòtesi seria que no els van considerar pròpiament vestits regionals. Amb motiu de l'exposició es va publicar un petit fullet-catàleg amb l'inventari de les peces exhibides. El revers va ser il·lustrat amb una fotografia en què apareixia el maniquí vestit de pagesa catalana acompanyat de diversos objectes per ambientar l'escena. La premsa de l'època també en publicà elogi-oses crítiques.⁸⁵

L'última vegada que es va poder veure la col·lecció Regordosa va ser l'any 1935 a Barcelona, amb motiu de l'esmentada celebració de la primera exposició monogràfica dedicada a la col·lecció. La mostra, que va tenir lloc al Museu d'Arts Decoratives, al Palau de Pedralbes, va estar motivada pel dipòsit de la col·lecció de vestits que va realitzar Ricardo Torres seguint la voluntat de la seva dona, que havia manifestat en vida la seva intenció de llegar els vestits als museus barcelonins una vegada tingués conclosa la col·lecció.⁸⁶ A més de l'associació Amics dels Museus de Catalunya, l'exposició de la col·lecció Regordosa també va rebre el patrocini de la Junta de Museus de Barcelona. Els vestits van ser instal·lats a la sala 45, antic *boudoir* de la reina, batejada, com a Sevilla, amb el nom de Sala Maria Regordosa, que podia llegir-se al fris que recorria la part superior de les parets de l'estança. La resta de la col·lecció, de caràcter temporal, es va exhibir en una altra de les sales, encara que tots dos conjunts van ser inaugurats el mateix dia. Van assistir a la inauguració els principals representants de les institucions polítiques i culturals de Barcelona, així com altres membres de les altes esferes socials de la ciutat. No obstant això, no va poder ser-hi present Ricardo Torres, ja que va ser

84. A més de la col·lecció Regordosa, també s'hi va exposar la col·lecció d'indumentària de Lluís Tolosa i Giralt —el gruix de la mostra, composta per gairebé cinc centenars de peces—, i la col·lecció de la comtessa de Vilardaga, posseïdora de vestits d'època, així com de dibuixos i gravats d'arts sumptuàries i de moda realitzats per destacats artistes, miniatures i carteretes de notes il·luminades. Vegeu: *Magatzems Jorba: exposició de vestits regionals i d'època...*, 1933.

85. Capdevila, 1933: 19; Serra, 1933: 5-6; Ràfols, 1933: 305.

86. «Antiguitats. Una col·leccionista de trajos regionals» (1915). *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 4, 1-7-1915, pàg. 14.

sorprès per una sobtada malaltia quan anava cap a Barcelona per assistir a l'esdeveniment.⁸⁷

La cerimònia d'inauguració de l'exposició Regordosa va compartir protagonisme amb l'obertura de tres sales més. Una, destinada a la història del vestit, que albergava més d'una vintena de reproduccions de vestits històrics col·locats sobre maniquins de Lambert Escaler. Aquests vestits havien estat exhibits en la secció retrospectiva de l'Exposició Internacional del Moble Barcelona (1923), de la qual, precisament, Oleguer Junyent havia estat el director artístic, i ara passaven a integrar les col·leccions del Museu d'Arts Decoratives. A més d'aquestes reproduccions, també hi havia onze vestits que ja formaven part de les col·leccions municipals, un vestit de *lagarterana* donat per Santiago Marco i dos més donats respectivament per Lluïsa Mates de Moles i Júlia Feller. Una altra de les sales noves era la que albergava la donació d'onze vestits antics procedents de la col·lecció Rocamora, que augmentaven les aportacions anteriors. Finalment, l'última de les sales noves inaugurades albergava una col·lecció de mantons de Manila llegada per Joan Artigas-Alart, que també va ser batejada amb el seu nom. Se celebrava, al seu torn, la donació de pintures, mobles i armes de la marquesa de Cornellà, així com el dipòsit d'una espectacular carrossa italiana del segle XVIII, realitzat pel marquès d'Alfarràs. El gran interès de les mostres va ocasionar que s'ampliés l'horari del Museu.⁸⁸

Avatars de la col·lecció durant la Guerra Civil i destí posterior de la col·lecció

La col·lecció Regordosa, de la mateixa manera que va succeir amb les principals col·leccions barcelonines, va ser confiscada durant la Guerra Civil per salvaguardar-la. La documentació conservada ens revela que la majoria de les

87. Pel que sembla, viatjant de Madrid a Barcelona per assistir a la inauguració, va patir un atac d'hemiplegia que va fer que fins i tot s'arribés a témer per la seva vida. Va ser assistit pels doctors Barraquer i Fontbona, que van aconseguir salvar-lo. Vegeu: «Ricardo Torres, gravement enfermo». *Diario de Barcelona*, 2-6-1935, pàg. 3.

88. Vegeu: «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935), *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 51, 1-8-1935, pàg. 229-242; «En el Museo de las Artes Decorativas» (1935). *Diario de Barcelona*, 4-6-1935, pàg. 13; «Horario extraordinario del Museo de Pedralbes». *Diario de Barcelona*, 7-6-1935, pàg. 11.

joies,⁸⁹ els ventalls i els vestits regionals — que havien romàs exposats a la Sala Regordosa fins a l'esclat del conflicte — van ser traslladats des del Palau de Pedralbes fins a l'església de Sant Esteve d'Olot.⁹⁰

El trasllat cap a la localitat gironina es va fer efectiu el 7 de gener de 1937, a la caixa número 2, al camió 64.833.⁹¹ Un cop allà, els objectes van ser situats al departament XIII, en una capella lateral que comunica amb la nau central.⁹² Desconeixem si la resta de la col·lecció es va traslladar a Olot, ja que, en la documentació localitzada relativa a la càrrega d'obres als camions, no hi figuren més dades. És probable que fos traslladada en un altre moment i que no es conservin documents sobre aquesta càrrega concreta o que romangués emmagatzemada als dipòsits habilitats a la província,⁹³ com és el cas del mobiliari, que va romandre durant tot el conflicte al dipòsit del Palau Solferino de Barcelona. De la mateixa manera que es feia amb totes les peces dipositades o confiscades de col·leccions particulars, les obres de la col·lecció Regordosa van rebre un número de registre atorgat pel Servei de Conservació de Monuments i Defensa del Patrimoni Artístic de Catalunya i, a més, van ser anotades en un quadern conegut com a *Llibre de registre de recuperacions [1936-1939]*.⁹⁴

89. D'acord amb la Dra. Yolanda Pérez, el cas de les joies Regordosa crida l'atenció, ja que, si bé en els documents de confiscació que s'han conservat (llibres de registre i fitxes d'identificació) hi ha nombrosos objectes de plata de procedència anònima, tan sols hi apareix documentada una col·lecció de joieria rica en metalls i pedres precioses confiscada per la Generalitat a l'inici del conflicte i, a més, evacuada per a la seva protecció. Vegeu: Pérez, 2018.

90. Les peces que es van traslladar són les que apareixen numerades amb el número de catàleg de la col·lecció Regordosa, elaborat el 1935, que van de l'1 al 54 i del 56 al 167 (joies); i del 193 al 291 (ventalls). També la col·lecció d'indumentària regional, que, pel fet d'estar dipositada al fons dels museus, sí que tenia número d'inventari (del 24.448 al 24.458). Volem puntualitzar, en aquest sentit, que el dipòsit de vestits no havia estat retornat a Ricardo Torres en esclatar la guerra, a diferència del que han afirmat algunes fonts. Vegeu: Carbonell, 2016: 138.

91. Vegeu: Expedient «Any 1937. Trasllat d'obres dels Museus de Barcelona a Olot. Fulls de càrrega dels camions». Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Fons del Museu d'Art de Catalunya (MAC).

92. Documentació relativa a la distribució de les obres a l'església de Sant Esteve d'Olot. Caixa «Guerra Civil». Expedient del trasllat a Olot el 1936 (expedient administratiu). Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Fons del Museu d'Art de Catalunya (MAC).

93. Hi havia diversos dipòsits habilitats per emmagatzemar-hi obres d'art després de la Guerra. Actuaven com a tals: el Palau Nacional, el Palau Solferino, el monestir de Pedralbes, un magatzem al carrer de la Palla, el Museu-Arxiu de Granollers, la Caixa de Pensions i el Museu d'Arqueologia de Catalunya, entre d'altres.

94. Van ser registrades amb els intervals de numeració següents: 39.084-39.097; posterior-

En paral·lel, s'elaboraven unes fitxes d'identificació amb una descripció sucinta de l'objecte on figurava el nom del propietari. Les descripcions dels objectes de la col·lecció Regordosa van ser extretes del catàleg de 1935, ja que en la fitxa s'indica el número d'inventari corresponent. El cognom de la col·leccionista figura al marge inferior dret.⁹⁵

Pel que fa a la devolució de la col·lecció al seu legítim propietari, Román Torres Regordosa, després del conflicte —Ricardo Torres havia mort el novembre de 1936—, es conserven diferents dades procedents de fonts documentals diverses. D'una banda, se sap que la col·lecció de joies li va ser retornada el 23 de novembre de 1939 des del dipòsit del Palau Nacional.⁹⁶ De l'altra, va recollir diverses peces de mobiliari, escultura, objectes de vidre, etc. del Palau Solferino el 21 de juny de 1939.⁹⁷ Al Museu d'Arqueologia de Catalunya es conserva l'inventari de mobles i objectes dipositats i lliurats en aquest palau, inèdit fins ara.⁹⁸ A cada objecte se li atorgà el número de dipòsit (col·locat entre parèntesis) i una breu descripció que inclou el material i les dimensions.⁹⁹

ment, del 39.591 al 39.600; el 39.656; i finalment del 39.696 al 39.965. AMNAC. Fons Museu d'Art Modern [FIO3. 77/1380]. Es tracta d'un quadern de 21,3 x 16 cm.

95. Vegeu: Fitxes d'identificació de peces d'art. Servei de patrimoni històric artístic i científic. Arxiu Nacional de Catalunya. ANC1-1/Generalitat de Catalunya (Segona República). ANC 1-1-T-7613. A les fitxes amb la numeració que va de la 39.084 a la 39.097, corresponents a joies, hi figura el cognom Regordosa amb un interrogant; però, segons l'esmentat llibre de registre, procedeixen d'aquesta col·lecció.

96. Registre de devolucions (del 9 de febrer de 1939 al 25 d'octubre de 1940). Caixa «Guerra Civil». Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Fons del Museu d'Art de Catalunya (MAC). A l'acte de devolució, Román Torres hi estava representat pel pintor Pere Casas Abarca, que era el seu tutor, ja que en aquells moments es considerava menor d'edat. Les joies van ser retornades segons el número d'expedient A. 902, tal com figura anotat en cadascuna de les fitxes d'identificació de les peces de la col·lecció i on s'indica, a més, el terme «devuelto». Vegeu: Fitxes d'identificació de peces d'art. Servei de patrimoni històric artístic i científic. Arxiu Nacional de Catalunya. ANC1-1/Generalitat de Catalunya (Segona República). ANC 1-1-T-7613. De moment no tenim notícies de la localització de l'esmentat expedient.

97. «Libro de registro de salidas del depósito P. Duque de Solferino». Museu d'Arqueologia de Catalunya. Arxiu històric i documental MAC. Fons antic.

98. Inventari de mobles i objectes dipositats i lliurats al Palau Solferino, Barcelona. Agent encarregat: Manuel Abizanda. Datat al final el 30 de desembre de 1939. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Arxiu històric i documental MAC. Fons antic.

99. Els objectes inventariats són els que transcrivim a continuació: «Dama de cuerpo entero con un abanico en la mano. Bronce por Cardona, 1907, 46 cm. (280); Manola de barro. Venancio Vallmitjana. 63 cm. (359); Manola de barro. Agapito Vallmitjana. 70 cm. (360); Pareja del n° 359 (361); Pareja del n° 360 (362); Manola de barro 47 cm. (381); Cabeza de mujer cubierta con un manto. Barro alemán siglo XIX manufactura 31 cm. (382); 11 piezas de vajilla de porcelana

Per la seva banda, a l'Arxiu Mas de Barcelona hem localitzat un seguit de fotografies inèdites de la col·lecció de Ricardo Torres, realitzades pel fotògraf Antoni Robert al Palau Solferino.¹⁰⁰ S'hi aprecien peces de mobiliari, vidre, escultures, bibelots, pintures, pintes, canelobres, etc. (figura 17). Moltes d'aquestes peces no figuren al catàleg de 1935 al qual ens referim reiteradament, així que és probable que procedissin del domicili de Ricardo Torres o que s'apleguessin posteriorment. Les peces hi apareixen amb una etiqueta del Ministeri d'Educació Nacional i molts dels objectes que es descriuen a l'inventari són fàcilment identificables.

diversa (1257); 170 piezas de vajilla de porcelana con dibujos y motivos japoneses, fabricación alemana moderna (1254); cesta de mimbre conteniendo cafetera y dos tapas, manufactura japonesa (1453); caja conteniendo dos ánforas pequeñas de porcelana japonesa (1457); arqueta de porcelana y bronce, 20 x 32 cm. (1535); doce figuras de nacimiento en tierra cocida catalana, policromadas, del siglo XIX (1628); relicario de madera y cristal barroco, 56 cm. (1985); cubo de cobre de 20 cm. (1986); Reloj de Pared-Ridaura-Gerona-Olot-Figueras, 35 cm. (1987); Arqueta de madera labrada 21 x 33 cm. (1988); Dos candelabros de madera labrada, 33 cm. (1989-90); Dos candelabros de tres brazos de madera (pared) (1991-92); Soporte de terciopelo grana (1993); Farol-urna de cristal con figuritas de marfil policromado (1994); Urna dorada de iglesia 51 x 54 cm. (1995); Nimbo de metal con piedras falsas (1996); Ocho peinetas de concha (1997); Cuatro peinetas de metal (1998); Dos sillones Luis XIV (1999); Chaise-longue Luis XIV (2059); Escritorio renacimiento italiano con figuras de marfil (2148); Dos candelabros-araña de cristal y metal dorado (2149); Espejo con marco dorado (2150); Tocador inglés con aplicaciones molduradas doradas (2151); Sillón inglés siglo XVIII (2152); Cuatro sillas isabelinas, labor Renacimiento (2153); Consola inglesa con aplicaciones molduradas en dorado (2154); Mesa de centro inglesa moldurada y dorada (2155); Dos apliques-araña de pared, metal dorado y cristal (2156); Gran espejo con marco moldurado y dorado (2157); Dos sillones ingleses moldurados y dorados (2158); Sillón caoba con asiento de mimbre (2159); Dos sillones ingleses con aplicaciones de concha y asiento de mármol (2160); Diez taburetes Luis XV (2161); Dos escabeles Luis XV (2162); Un escabel inglés, siglo XVIII (2163); Un sillón de caoba (2164); Una silla mallorquina tapizada de verde (2165); Dos cornucopias con aplique de una vela (2167); Dos cornucopias con figura de un pájaro (2168); Pila de agua bendita moldurada y dorada (2169); Espejo pequeño de tocador Luis XV (sin espejo) (2170); Marco moldurado y dorado Luis XV (con fotografía) (2171); Un escabel Luis XV (2172); Dos faroles de metal y cristal (2241-42); Vitrina barroca blanca y dorada (2412); Lámpara de pie barroca (2413); Tres arcas de hierro (2414-16)».

100. Arxiu Mas. Barcelona. Fons Robert. Barcelona. Torres Reina (01-11).

FIGURA 17. Mobles i objectes de la col·lecció Regordosa al Palau Solferino en el moment de la recuperació (1939). ©Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic (clixé Robert).

Després del conflicte bèl·lic, els vestits no es van col·locar de nou a la sala Regordosa, la qual cosa va motivar que el dipòsit fos reclamat pel fill de la col·leccionista. La reclamació va ser adreçada per Pedro Casas Abarca al director dels Museus de Barcelona, Javier de Salas:

[...] Y como es deseo de mi pupilo rehacer su deshecho patrimonio, y conservar de nuevo en su casa lo que con tanto cariño fueron reuniendo sus ascendientes, solicito de V. tenga a bien dar las órdenes oportunas a fin de que nos sea devuelto cuanto en propiedad de mi pupilo fue expuesto en el Museo antes citado, justicia que espera merecer de V. cuya vida guarde Dios muchos años.¹⁰¹

El 19 de setembre de 1941, la Junta de Museus de Barcelona es va reunir i va acordar tractar que Román Torres desistís de les seves intencions:

Se lee una comunicación de don Pedro Casas Abarca, en calidad de tutor de don Román Torres, solicitando la devolución del depósito que hiciera al museo la madre de este último, dona Maria Regordosa [sic]. Se acuerda manifestarle el deseo de que desista de su propósito y darle la seguridad de que en breve la colección será instalada en las debidas condiciones.¹⁰²

101. Vegeu: *Cancel·lació dels dipòsits de Maria Regordosa i de Juan i Francisco Canals i dipòsit d'un quadre procedent de l'Arxiu Històric de la Ciutat*. Fons de la Junta de Museus de Catalunya. Arxiu Nacional de Catalunya (ANCI-715-T-2902).

102. Vegeu: *Acta de la sessió de la Junta de Museus de Barcelona de 19-09-1941. Fondo de la Junta de Museus de Barcelona*. Arxiu Nacional de Catalunya (ANCI-715-T-795).

No obstant això, la institució no va poder convèncer Román Torres i la col·lecció de vestits regionals va tornar a les seves mans. D'aquesta manera, les circumstàncies van fer que els desitjos originals de la col·leccionista, que en vida havia manifestat la seva intenció de donar-los als museus barcelonins, no es poguessin veure complerts, com tantes vegades passa amb les col·leccions particulars. Després de romandre un temps en poder de Román Torres i els seus descendents, l'abril de 1991 la col·lecció va aflorar al mercat i es va posar a la venda a través de l'empresa Edmund Peel Fine Art, SL, juntament amb altres peces d'indumentària que formaven part del mateix lot. Es conserva l'expedient de compra, document de gran interès, ja que ens permet conèixer-ne els detalls i ens proporciona un inventari detallat de les diverses peces que integraven dit lot.¹⁰³

S'hi assenyala que Edmund Peel Fine Art, SL, conscient del gran valor de la col·lecció, la va oferir directament al Museu del Poble Espanyol de Madrid, actual Museo del Traje:

Es nuestro deseo que esta colección, formada a comienzos de siglo y almacenada desde hace muchos años, no se disperse en el negocio anticuario, sino que se integre en donde tenga su mejor destino, que en este caso sería el museo citado [Museo del Pueblo Español de Madrid]. Realizado el recuento y examen de la misma, resulta estar compuesta de 138 piezas y, en consecuencia, se ha efectuado una detallada valoración que nos ha llevado a estimarla en dos millones de pesetas, cifra que sería su precio de venta al Estado.¹⁰⁴

En aquest expedient, però, no apareix esmentada en cap part la procedència de la col·lecció ni el nom de la col·leccionista, sinó que figura com «Una col·lecció d'indumentària popular espanyola». S'assenyala, al seu torn, que es tracta de «peces històriques que van figurar a l'Exposició de Sevilla el 1929 i al Palau de Pedralbes» i que el lot ofert «complementa aquests fons [els del llavors Museu del Poble Espanyol], entre els quals destaquen peces datades al segle XVIII, vestits barcelonins dels quals tenim poca representació, valencians, murcians i salmantins, i altres objectes, com flautes i fusos. Totes estan perfectament documentades pel fet que gran part apareixen en els catàlegs de

103. Vegeu: Arxiu del Museo del Traje-Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico, Caixa 121, Expedient 26.

104. *Ibidem*.

les referides exposicions».¹⁰⁵ El museu, conscient de la gran importància i valor de la col·lecció, va procedir a formalitzar la compra.

La majoria dels vestits es conserven actualment a les reserves del Museu, a excepció del vestit d'eivissenca, que s'exhibeix a la sala permanent. Algunes peces del vestit de murciana s'han mostrat al públic a l'exposició *Iconos de estilo. Una mirada a la indumentaria tradicional*, una mostra comissariada per Olivier Saillard i organitzada conjuntament pel Palais Galliera de París i el Museo del Traje de Madrid, que va tenir lloc a la capital francesa entre el març de 2017 i el gener de 2018 i va ser traslladada posteriorment a Madrid, on va estar exhibida de març a juny de 2018.

La resta de peces de la col·lecció Regordosa ha patit diversos avatars i el seu destí és incert, com és el cas de les joies, pintes i mobiliari, objectes dels quals no tenim notícies. El més probable és que anessin aflorant a poc a poc en el mercat a partir de la mort de Román Torres, esdevinguda el 1979, i que avui dia la col·lecció es trobi dispersa.

Pel que fa als ventalls, les últimes notícies que els situen en poder de Román Torres procedeixen d'un article publicat el 1962 a la revista *El Ruedo*, on en una fotografia s'aprecien col·locats en una vitrina al saló de la casa familiar.¹⁰⁶ Posteriorment, la col·lecció de ventalls va posar-se a la venda, encara que en desconeixem el moment exacte. Després d'aquesta investigació, sabem que un bon nombre d'exemplars —pràcticament mig centenar— van ser adquirits fa pocs anys per l'antiquària de Barcelona Marina Duch, alguns dels quals avui encara es troben en el seu poder.¹⁰⁷

Quant als tapissos, sabem que es localitzen en una col·lecció particular, si bé encara no hem pogut accedir a examinar-los. Probablement, un estudi en profunditat d'aquests ens permetria d'identificar totes les escenes i els seus fabricants, a més de valorar-ne realment la qualitat artística, que a les fotos conservades sembla molt remarcable. Esperem poder estudiar-los en el futur.

¹⁰⁵. *Ibidem*.

¹⁰⁶. Manzano, 1962: 6-8.

¹⁰⁷. Agraïm a Marina Duch la informació facilitada i el temps dedicat a mostrar els magnífics ventalls que encara conserva.

Agraïments

Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació del Ministeri d'Economia i Competitivitat «Entre ciutats: paisatges culturals, escenes i identitats (1888-1929)» (HAR2016-78745-P), que porta a terme el Grup de Recerca GRACMON de la Universitat de Barcelona. Agraïm la col·laboració desinteressada de les persones i institucions següents: Sabine Armengol (Estudi-taller d'Oleguer Junyent), Enrique Borobio (Diputació de Sòria), Josep Capsir (Museu del Disseny, Barcelona), Sílvia Carbonell (Centre de Documentació i Museu Tèxtil, Terrassa), Enric Carranco i Jordi Carreras (Balclis), Àngels Casanovas (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Ignasi Domènech (Consorti del Patrimoni de Sitges), Marina Duch (Duch Antigalles), Mario González (indumentarista), Concha Herranz (Museo del Traje, Madrid), M^a. Antonia Herradón (Museo del Traje, Madrid), Rosa Lorenzo (Centro de Estudios Salmantinos, Salamanca), Joan Miquel Llodrà (historiador de l'art, especialista en puntes), Esther Maganto (especialista en indumentària segoviana), Antonio Martín Ramos (president de l'Asociación Etnográfica Don Sancho de Zamora), Esther Miguel Alonso (especialista en estudis sobre la tradició), Josep Padró (investigador independent), Montse Peris (Centre de Documentació, Museu del Disseny de Barcelona), Xavier Rausell (Escola d'Indumentària Cànem de València), Marisa Ruiz (Museu de la Música de Barcelona), Mario Sierra (Balclis), Ricardo Torres (descendent de Maria Regordosa), Sílvia Ventosa (Museu del Disseny, Barcelona).

Apèndix documental

Madrid, 27 de abril de 1912

Amigo Junyent. Ahí va esta postal para recordarle que la persona necesita un poco de expansión y que Vd. trabaja demasiado. Por este Madrid recorremos las prenderias, casas de empeño y demás centros chic, donde puede encontrarse el preciado mirlo blanco. Por ahora entre Valladolid y aquí hemos comprado dos abanicos (a mi humilde entender) imperio, y un broche de plata muy bonito, pero como hay una infinidad de cosas que serán o no serán buenas, además de poner en práctica el sistema de conocerlas que Vd me enseñó incluso la lupa me quedo como antes y estoy sin un simpático socio como un barco sin timon. Con qué animese aun nos quedaremos unos dias aqui [ilegible] varios pueblos vírgenes apuntados para visitar. Le saluda afectuosamente su afma. amiga y socia comanditaria. Maria [firma manuscrita].

Madrid 7 de mayo de 1914

Amigo Junyent: Espero que desde que le dejamos estará Vd. en perfecta salud como la que gozamos nosotros á D.G. Y hablemos de antigüedades que es lo que mas nos interesa, pues que sacaré con decirle que Madrid está animadísimo, que hay muchísimos estrangeros, que el teatro está lucido y que la gente se divierte como si cada mañana llovieran pesetas, esto ya sé que á Vd. le tiene sin cuidado pero lo que le diré sobre los anticuarios esto si que le interesa.

Bueno pues, los anticuarios en general están llenos de género por la sencilla razon que no han vendido en todo el año ni una peseta y lo mejor de todo es que como tienen tantas cosas hay entre ellas mucho bueno por lo mismo que no han pasado compradores y no han escojido. En mi vida había yo visto tantas tallas goticas y renacimiento como este año y lo mejor es que están a buen precio y los que las tienen con grandes ganas de vender. Muebles de laca Luis XIV y Luis XV hay una cantidad, relojes de música desde imperio con órgano hasta Luis XIV, XV, XVI he visto en una sola casa 6 y en las otras uno ó dos en cada uno, claro que piden de 1200 a 2500 pesetas por cada uno pero creo que si ofrezco la mitad me los darían, los muebles de laca los sacan muchos de ellos de Portugal, según me ha confesado una anticuaria.

Además hay en una tienda una espada que por lo que Vd. me dibujo debe de ser de lazo pero es mas complicada que la que me dibujo pues además de ser el puño de hierro muy finamente trabajado tiene una serpiente que da vueltas a la empuñadura, piden 1500 pesetas si le parece que le podría interesar y quiere que haga algo dígamelo asi como si también si tienen algo especial con lo que puedan conocerse si son buenas autenticas.

También tiene este mismo una espingarda muy bonita que la culata tiene unos relieves con el reverso de una concha piden 1000 pesetas. Es mucha lastima que no pueda Vd. Venir aunque solo fuera para 24 horas, pues habiendo visto ya nosotras donde hay las cosas se adelantaría mucho tiempo y no dudo que encontraría Vd algo que le pagaría el viage, además si ya tiene Vd la intención de ir a Zaragoza que mas le da llegarse aquí. Joyas ninguna como no sean las de Salcedo y están muy caras pero abanicos muchos y a buen precio pero hay que andar con pies de plomo pues aquí los componen y hacen paisajes nuevos que son una maravilla y no hay quien los conozca si no los ha visto en casa del componedor como yo que con la excusa de que me arreglaran un paisaje para un varillaje autentico me enseñó como los hacia y lo que es mas me dijo para quien los había hecho otros y asi he sabido que anticuarios tenían abanicos con paisajes nuevos.

Acabamos de hablar con Rusiñol que esta aquí para el estreno de la Xirgu y el de su obra El patio azul, como es natural hemos hablado de antigüedades y le he enseñado lo que yo he comprado entre ellas unos santitos que pienso encajárselos a el y me parece que le han gustado. Nos ha contado que al hablar con Vd de los platos Vd no le ha dicho nada solo se ha reido pero los platos aun los tiene para rato.

Espero saber lo que me diga sobre los misales que compro Papa y lo que quiera sobre las cosas que le esplico si le convienen.

Con recuerdos de Papa y Mama le saluda su amiga

M. Regordosa [firma manuscrita]

Madrid, 1 de junio de 1917

Amigo Junyent: Recibo la suya del 29 pasado con su invitación y recorte del periódico que nos leímos de cabo a rabo admirando las fotografías del señor y su taller, aquel muy favorecido por cierto habrá hecho su cartel [ilegible]. Se le felicita por todo encontrando muy en justicia la reseña y aun podríamos añadirle algunos elogios en su favor, con qué quedamos que está muy bien pese a lo que pese a su natural modestia. Nos alegramos muchísimo del escrito de la exposicion que ya era de esperar tratándose de quien se trataba y de lo que se trataba. Veo que si no me espabilo tururut me birlan los cuadritos de los cuales estoy muy contenta y estaba ya antes de los justos elogios del publico.

Pues señor es el caso, como dicen los cuentos, que habiéndosele concluido ya el trangul, se le prepara otro inesperado en la forma que sigue. Hemos visto en una casa de aquí de las sencillas un tapiz de 4.,25 metros alto por 3.,10 ancho, de grande como los nuestros y puede algo mas fino, asunto dos guerreros bastante bien dibujados, con un águila y una espada que entrega uno a otro, a los lados columnas como incluyo el dibujo, y arriba y abajo orla o sea cenefa con flores y medallón central arriba y abajo. El aire es por el estilo de los nuestros, solo que los colores no son tan vivos, pero tampoco son apagados como algunos y se ve que cuando eran nuevos serian como los nuestros o sea tienen varios colores finos. Piden doce mil pesetas y rebajaran el diez por ciento o sean 1200 pts. quedando asi en diez mil ochocientas. Habiendo yo hecho las cuentas calculando once mil pesetas por esto saldrá pagado gastos resulta medidas 4,22 alto 3-10 metros cuadrados son 13 y 17 centímetros, sale por 850 pts el metro cuadrado. Los nuestros pagado todo vinieron a salir muy cerca de mil pesetas metro cuadrado. El estado es bueno pues hay algunos descosidos pequeñísimos. Hay otro pequeño de 2.,00 por 2,50 m. sencillito de colores verde y azul dominantes y las caras varios, son tres figuras de hombre con túnicas este no tiene cenefa. Piden tres mil pesetas, este no valdría la pena de explicarselo si no hubiese el otro que paga el viage.

Bueno, ahora Vd decida y telefoneenos enseguida su decisión pues me guardan la palabra hasta saber de Vd. Contesteste si le parece con lo que le digo que merece la pena que Vd. venga aun que solo sea llegar por la mañana y salir por la noche si tanta prisa tiene Vd. Si lo cree Vd. conveniente, al recibir su telefonema, mandaré a mi casa el hilo métrico que esta Vd para que lo estrene pues esta nuevecito de ahora, y al mismo tiempo en casa le entregarían dinero para que lo tragera para pagarlo. Tambien le pediría habitación aquí por si se queda.

Aquí hemos visto varias cosas, muebles alfombras antiguos abanicos y demás que me gustaría pudiese Vd. ver antes de yo comprarlo pues se trata de algunos miles de pesetas.

Los tapices ha comprendido que si convienen se haría el negocio de los beneficios a medias con Vd pagando gastos e intereses del capital adelantando yo el dinero de su compra y gastos que se ocasionen.

Si decide Vd. venir, pida a Caminals la dirección del Conde de San Roman.

Telefoneeme hoy mismo por si ó por no y si tiene alguna cosa que preguntar vaya a mi casa a las 3 de la tarde y pídame comunicación desde allí por teléfono y hablaremos. Solo tiene que pedir Madrid numero 3944. Sea puntual a las 3 si acaso. Si no necesita aclarar nada, basta un telefonema. Recuerdos. M. Regordosa.

Referències bibliogràfiques

- A. DE L. «Notas de arte. La exposición del traje regional». *La Libertad*, 8-5-1925, núm. 1398, pàg. 3 [en línia]. *Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España*. <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0002745593&search=&lang=es> [consulta: 13 març 2019].
- ALARCIA, Miquel Àngel (2014). «La Col·lecció Núria Pla Montseny de la Fundació Ramon Pla Armengol». A: Bassegoda, Bonaventura; Domènech, Ignasi (eds.). *Mercat de l'art, col·leccionisme i museus: estudis sobre el patrimoni artístic a Catalunya als segles XIX i XX*. Barcelona [i altres]: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [i altres], pàg. 13-24 (Memoria Artium 17).
- ALMAGRO, María Josefa (2009-2010). «Dos tapices flamencos del Museo Nacional de Artes Decorativas con la historia del cónsul Decio Mus». *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, núm. 27-28, pàg. 119-146 [en línia]. *Museo Arqueológico Nacional*. <http://www.man.es/man/estudio/publicaciones/boletin-edicion.html> [consulta: 10 febrer 2019].
- «'Amics dels Museus de Catalunya' y sus aportaciones artísticas. Las nuevas salas en el Museo de Pedralbes» (1935). *Mercurio: producción artística*, núm. 760-761, pàg. 159-160.
- «Antiguitats. Una col·leccionista de trajos regionals» (1915). *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 4, 1-7-1915, pàg. 14 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Memòria Digital de Catalunya*. <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/vellnou/id/518> [consulta: 8 febrer 2019].
- «Antiguitats. Una col·lecció de ventalls» (1915). *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 7, 15-8-1915, any 1, pàg. 13 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Memòria Digital de Catalunya*. <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/vellnou/id/361> [consulta: 8 febrer 2019].
- ARTIÑANO, Pedro Miguel (1925). *Catálogo de la Exposición de orfebrería civil española*. Madrid: Mateu, Artes e Industrias Gráficas [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/74884> [consulta: 9 febrer 2019].

- BARALLAT, Celestí; BERTRÁN, A. (2013). *Principis de botànica funerària*. Barcelona: Base.
- BARGALLÓ, Isabel; BARGALLÓ, Montserrat (2010). «¿Colección o inspiración? Los textiles americanos de Carmen Tórtola Valencia». *Datatèxtil*, núm. 22, pàg. 31-54.
- BELTRÁN, Clara (2014). *Celestí Dupont (1859-1940) y el comercio de antigüedades en Cataluña: de la esfera privada al ámbito internacional* [en línia]. Treball de final de màster. Barcelona: Universitat de Barcelona, pàg. 178-185, [en línia]. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/60136> [consulta: 1 febrer 2019].
- (2017). «Oleguer Junyent: col·leccionista i antiquari. El mercat de l'art a la Barcelona de la primera meitat del segle XX». A: *Oleguer Junyent, col·leccionista i fotògraf: roda el món i torna al Born*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pàg. 13-27 (Quaderns del Museu Frederic Marès 21).
- BELTRÁN, Clara; LÓPEZ, M. Àngels (2018a). «La fascinación por la indumentaria. La colección de María Regordosa de Torres Reina (1888-1920)». A: *Libro de actas del I Coloquio de Investigadores en Textil y Moda. 17 y 18 de Noviembre de 2017. Centre de Documentació i Museu Tèxtil* (Terrassa). Barcelona: Fundació Historia del Disseny, pàg. 56-65.
- (2018b). «Tres trajes de segoviana de la colección de María Regordosa de Torres Reina». *Enraiz2. Revista de Divulgación e Investigación [Especial fotografía y tradición]*, núm. 30, pàg. 8-9.
- BERTRAN, Marcos Jesús (1927). «Elogio póstumo de mi colección de peines, peinetas y peinetones». *Revista de Oro*, núm. 34, 1-6-1927, pàg. 481-485.
- CABANA, Francesc (2001). *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la Revolució Industrial a Catalunya. Cotoners*. Barcelona: Diputació Barcelona, Xarxa de Municipis, vol. 2., pàg. 375-378, 422-424 i 428-432.
- CAPDEVILA, Miquel (1933). «L'exposició de vestits als Magatzems Jorba. Col·lecció de comtessa de Vilardaga, Lluís Tolosa Giral i Ricard Torres Reina». *La Veu de Catalunya*, núm. 11.585, 2-8-1933, pàg. 19 [en línia]. *Biblioteca de Catalunya*. http://www.bnc.cat/digital/veu_catalunya/index.html [consulta: 8 febrer 2019].
- CAPELLÀ, Pere (2015). «El col·leccionisme de joguines a Catalunya en temps de Lola Anglada». A: Bassegoda, Bonaventura; Domènech, Ignasi (eds.). *Antics i nous col·leccionistes. Materials per a la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Barcelona [i altres]: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [i altres], pàg. 13-38 (Memoria Artium, 19).
- CARBONELL, Sílvia (2016). «La formació dels museus tèxtils a Catalunya. A: Bassegoda, Bonaventura i Domènech, Ignasi. *Col·leccionistes, antiquaris, falsificadors i museus. Noves dades sobre el patrimoni artístic de Catalunya al segle XX*. Barcelona [i altres]: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [i altres], pàg. 125-155 (Memoria Artium, 21).
- CASAMARTINA, Josep (2004). «Miratges del paradís». A: *Miralls d'Orient*. Terrassa: Centre de Documentació i Museu Tèxtil, pàg. 94-113.
- CASAS, Pedro (1935). «Doña María Regordosa de Torres Reina. Exposición organizada por los 'Amics dels museus de Catalunya' en el Museo de Artes Decorativas». *Mercurio: Producción Artística*, núm. 751-753, juny de 1935, pàg. 90.

- Catàleg de la col·lecció Maria Regordosa de Torres Reina: exhibida per «Amics dels Museus de Catalunya» al Museu de les Arts Decoratives del 2 al 30 de juny del 1935* (1935). Barcelona: [Seix i Barral].
- Catálogo del Palacio de Bellas Artes: sección de arte antiguo* (1930). Sevilla: Imprenta de la Exposición, sección del libro, pàg. 179-205.
- «Corridos de toros en Sevilla. Corrida inaugural-23 Abril». *El Enano*, núm. 4, 25-4-1905, pàg. 2 [en línia] *Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España*. <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0002761004&search=&lang=es> [consulta: 10 febrer 2019].
- «De la col·lecció de vanos de la srta. Regordosa» (1917). *Feminal*, núm. 123, 5-8-1917, pàg. 22 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA). Memòria Digital de Catalunya*. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2367 [consulta: 10 febrer 2019].
- «De toda España. Cataluña. Barcelona: La boda de Bomba». *La Tierra de Segovia. Diario Independiente*, núm. 49, 11-7-1919, año 1, pàg. 3.
- «Diez y ocho años de lucha. La historia de Bombita». *ABC* [Madrid], núm. 3.047, 18-10-1913, pàg. 9 [en línia]. *Hemeroteca ABC (Madrid)*. <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1913/10/18/009.html> [consulta: 18 febrer 2019].
- «En el Museo de las Artes Decorativas». *Diario de Barcelona*, 4-6-1935, pàg. 13.
- Exposición del traje regional: guía: Madrid-1925, Palacio de Bibliotecas y Museos* (1925). Madrid: [s.n], Imp. de Artes de la Ilustración.
- Exposición Ibero-Americana Sevilla-1929. Sala María Regordosa: catálogo. Expositor: D. Ricardo Torres Reina*. (1929). Barcelona: A. G. Belart.
- EZQUERRA, Joaquín (1920a). *Exposición de «El abanico en España»: catálogo general ilustrado: Madrid, mayo-junio 1920*. Madrid: Imprenta Blass y Compañía [en línia] *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/74878> [consulta: 8 febrer 2019].
- (1920b). *Exposición de «El abanico en España»: catálogo-guía: Madrid, mayo-junio 1920*. Madrid: Imprenta Blass y Cía [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/74879> [consulta: 8 febrer 2019].
- FERRÉ, Adelaida (1937). «Els vestits regionals de la sala Regordosa». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 69, febrer de 1937, pàg. 33-42 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic* <https://ddd.uab.cat/record/20706> [consulta: 10 febrer 2019].
- FOLCH I TORRES, Joaquín (1935). «Museos y colecciones. El Pabellón Albéniz, Museo de instrumentos de música antiguos». *La Vanguardia*, núm. 22.303, 5-9-1935, pàg. 10 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia* <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1935/09/05/pagina-10/33148918/pdf.html> [consulta: 10 febrer 2019].
- (1961). «La exposició-homenaje a Olegario Junyent en la Virreyna». *Destino*, núm. 1.227, 11-2-1961, pàg. 39-40 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA). Memòria Digital de Catalunya*. <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 10 febrer 2019].

- GARCÍA, Pablo (2016). *El maniquí. Evolución de una forma escultórica y su presencia en el arte*. Granada: Universidad de Granada [en línia]. Tesi doctoral. <http://hdl.handle.net/10481/41748> [consulta: 5 febrer 2019].
- GAY, Julio (1946). «Ricardo Torres (Bombita)». A: *P. Casas Abarca*. Barcelona: La Académica, pàg. 57-62.
- «Horario extraordinario del Museo de Pedralbes». *Diario de Barcelona*, 7-6-1935, pàg. 11.
- IGOR (1922). «De Sociedad. Palacio Real de Barcelona». *La Vanguardia*, núm. 18.229, 23-6-1922, pàg. 17 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia* <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1922/06/23/pagina-17/33284836/pdf.html> [consulta: 9 febrer 2019].
- I. R. (1911). «L'art y [sic] la dona a Catalunya». *Feminal*, núm. 52, 30-7-1911, pàg. 12 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA)*. *Memòria Digital de Catalunya*. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2367 [consulta: 5 febrer 2019].
- JOANIQUET, Aurelio (1922). «Exposición de encajes y abanicos. La Sala de Maria Regordosa». *El Noticiero Universal*, 27-7-1922, s. p.
- «La exposición iberoamericana. Una sala de trajes regionales». *ABC* [Sevilla], 14-5-1929, pàg. 24.
- LÓPEZ, M. Àngels (2008). «Maria Regordosa de Torres Reina i la seva fascinació pel col·leccionisme». *Butlletí del Reial Cercle Artístic*, núm. 27, època 11, abril-maig-juny, s. p.
- Magatzems Jorba: exposició de vestits regionals i d'època: del 31 de maig a ter d'agost de 1933, quart pis, secció de comunicacions: expositors Ricard Torres Reina, Lluís Tolosa i Giralt, Comtessa de Vilardaga* (1933). Barcelona: Magatzems Jorba.
- MANZANO, Rafael (1962). «Bombita descansa en un diminuto cementerio catalán. Quiso estar siempre junto a su esposa». *El Ruedo. Semanario Gráfico de los Toros*, núm. 933, 10-5-1962, pàg. 6-8 [en línia]. *Biblioteca Digital de Castilla y León*. <http://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=18591> [consulta: 14 febrer 2019].
- MARCO, Santiago (1922). «La sala de les puntes. La exposició de puntes i vanos». *D'Ací i d'Allà*, núm. 57, setembre 1922, pàg. 656-659 i 678-683 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA)*. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2315 [consulta: 15 febrer].
- MUNRO, Jane (2015). *Mannequin d'artiste, mannequin fétiche*. París: Paris-Musées.
- NAVARRETE, Benito (2014). «Francisco Murillo Herrera y Diego Angulo en la exposición de arte antiguo de 1929: una actuación clave para el laboratorio de arte de la Universidad de Sevilla». A: *Arte antiguo en la exposición iberoamericana de 1929*. Sevilla: Instituto de la Cultura y las Artes de Sevilla, pàg. 33-67.
- «Noves sales al Museu de les Arts Decoratives» (1935). *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 51, agost 1935, pàg. 229-242 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/20706> [consulta: 15 febrer].
- Olequer Junyent: exposició: catàlogo* (1961). Barcelona: Junta de Museos de Barcelona.

- ORTOLL, Ernest; TORRAS, Montserrat (2017). «Oleguer Junyent i Frederic Marès. Dos artistes i dues col·leccions». A: *Oleguer Junyent, col·leccionista i fotògraf: roda el món i torna al Born*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pàg. 29-51. Quaderns del Museu Frederic Marès, 21.
- «Próximo acontecimiento artístico. La exposición del traje regional. Eficaz colaboración de los comités provinciales» (1924). *La Época*, núm. 26.465, 22-10-1924, pàg. 1 [en línia]. *Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España* <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0000992324&search=&lang=es> [consulta: 15 febrer].
- PÉREZ, Yolanda (2015). *Per camí de cendres: la confiscació i l'èxode de les col·leccions d'art privades de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939): trajectòries de les col·leccions Muntadas i Rocamora*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2 vol., pàg. 284-293. Tesi doctoral.
- (2018). *Patrimonio confiscado. La incautación y el éxodo de colecciones de arte privadas en Barcelona durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Base.
- PIERA, Mónica (2018). «La colección de Nuria Pla: una vida de fascinación por el mueble». *Res Mobilis. Revista Internacional de Investigación en Mobiliario y Objetos Decorativos*, vol. 7, núm. 8, pàg. 1-18 [en línia]. <https://doi.org/10.17811/rm.7.8.2018> [consulta: 8 febrer 2019].
- RÀFOLS, Josep Francesc (1933). «L'exposició de vestits regionals i d'època als 'Magatzems Jorba'». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, vol. 3, núm. 29, pàg. 304-308 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/20706> [consulta: 8 febrer 2019].
- RIBAS, Neus (2018). «Carmen Tórtola Valencia, la construcció dels personatges». *Estudis Escènics. Quaderns de l'Institut del Teatre*, núm. 43, pàg. 166-182 [en línia]. <http://estudisescenics.institutdelteatre.cat> [consulta: 8 febrer 2019].
- «Ricardo Torres, gravemente enfermo». *Diario de Barcelona*, 2-6-1935, pàg. 3.
- SERRA, Valerio (1933). «Del pasado. Dos exposiciones de indumentaria». *La Vanguardia*, núm. 21.644, 11-7-1933, pàg. 5-6 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia* <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1933/07/11/pagina-5/33183822/pdf.html> [consulta: 15 abril 2019].
- «Se solicita la gran cruz de mérito civil, para Bombita». *Abora*, 28-1-1931, pàg. 28.
- «Sevilla. La boda de Bombita». *ABC* [Madrid], núm. 4.975, 8-2-1919, pàg. 25 [en línia]. *Hemeroteca ABC (Madrid)*. <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1919/02/08/025.html> [consulta: 15 abril 2019].
- SOLANILLA, Victòria (1999). *Tèxtils precolombins de col·leccions públiques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VEGUÉ, Àngel (1925). «La exposició del traje regional». *Arte Español. Revista de la Sociedad de Amigos del Arte*, núm. 6, pàg. 207-224 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic*. <https://ddd.uab.cat/record/60255> [consulta 8 febrer 2019].
- VELASCO, Alberto (2017). «L'antiquària Maria Esclasans (1875-1947) i el comerç d'art antic a Barcelona». A: Bassegoda, Bonaventura; Domènech, Ignasi (eds.). *Agents del mercat artístic i col·leccionistes: nous estudis sobre el patrimoni artístic de Catalunya als*

segles XIX i XX. Barcelona [i altres]: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona [i altres], pàg. 181-230 (Memoria Artium, 23).

«Els vestits de Maria Barrientos i els ventalls de Maria Regordosa» (1915). *Vell i Nou. Revista Quinzenal d'Art*, núm. 8, 1-9-1915, pàg. 1-4 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA). Memòria Digital de Catalunya*. <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/ref/collection/vellnou/id/393> [consulta: 8 febrer 2019].